

## BIZANTSKI I ZAPADNI STIL NA MINIJATURAMA *HRVOJEVA MISALA*

Ljiljana MOKROVIĆ, Zagreb

Umjetnički stil minijatura *Hrvojeva misala* je gotički. Analiza motiva, morfologije i, djelomično, tipologije, upućuje na niz zajedničkih osobina, prisutnih u srednjovjekovnome bizantskome i zapadnome slikarstvu. U *Hrvojevu misalu* veći je udio bizantskih elemenata u prvomu dijelu *Misala*, a zapadnih u drugomu. Većina je prikaza kombinacija bizantske i gotičke tradicije, no bizantski utjecaj nije izravan, nego je naslijeđen od starijih adriobizantskih shema. Unatoč formalnim sličnostima motivâ u cjelini i detaljima, uglavnom se ne može govoriti o čisto bizantskim ili čisto zapadnim stilskim i morfološkim modelima. Motivski repertoar srednjovjekovne bizantske umjetnosti u skladu je sa zapadnim, pri čemu se bizantski motivi i morfologija stapaju s gotičkim stilskim, kompozicijskim i estetskim načelima. Autorica iznosi tezu da slikar minijatura doživljava vlastiti stilski razvoj, na način sličan stilskom razvoju gotike u umjetnosti općenito. Na prikazima koji su motivski zastupljeni samo na Zapadu, morfologija, stil i kompozicija su gotički s primjesama romanike, estetikom kasnogotičkoga međunarodnoga dvorskoga stila i elementima rane renesanse.

Ključne riječi: Hrvojev misal, minijature, bizantsko, zapadno, srednjovjekovno, gotika, motiv, morfologija

### 1. UVOD

U hrvatskome srednjovjekovnome knjižnome slikarstvu, po ljepoti i bogatstvu likovnih ukrasa, prvo mjesto zauzima *Hrvojev misal* (*Missale glagoliticum Hervoiæ ducis Spalatensis*) – dalje: MHrv, glagoljski kodeks nastao 1403.-1404.<sup>1</sup> Nakon Jagić-Thallóczy-Wickhoffova popisa i opisa iz 1891.,<sup>2</sup> na razini motiva i ikonografskih obilježja, minijature u MHrv je de-

<sup>1</sup> Dvapat je objavljen u faksimilnome izdanju. Usp. JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891; GRABAR; NAZOR; PANTELIĆ 1973 (uz iscrpne komentare i transkripciju).

<sup>2</sup> JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891.

taljnije identificirala Marija Pantelić u svojim studijama iz 1970.<sup>3</sup> i 1973.,<sup>4</sup> u kojima je ujedno upozorila na prisutnost bizantskih i zapadnih elemenata.<sup>5</sup> Polazeći od njezinih rezultata, u ovome se istraživanju nastojalo još detaljnije razlučiti bizantske i zapadne stilske elemente, vrlo često međusobno isprepletene. Istražujući morfološke pojedinosti na minijaturama u MHRV, išlo se od posebnoga prema općem, a to je dovelo do prepoznavanja više različitih stilskih slojeva. Analitičan pristup proučavanju svake pojedinačne minijature na stilscome planu omogućio nam je, unutar dominantnoga gotičkoga sloja, uočavanje drugih, jednako tako važnih stilskih elemenata: bizantske umjetnosti i adriobizantizma, romanike, kasnogotičkoga međunarodnoga dvorskoga stila i rane renesanse. Pritom se ne misli da je bilo koji od njih manje vrijedan od drugih, pogotovo ne u prilikama u kojima je paralelno egzistiralo nekoliko stilova, unatoč tomu što su neki »napredniji« s obzirom na njihovo nastajanje i razvoj u vremenu, kao što je romanika stilski prevladana u odnosu na gotiku, a gotika u odnosu na ranu renesansu.

U kontekstu njihova nastanka u Dalmaciji kao prostoru ispreplitanja bizantskih i zapadnih utjecaja, nametnula se teza o višeslojnosti stilskih elemenata na istom umjetničkom materijalu u MHRV. Uz gotiku, kao glavnu stilsku oznaku, tu se na pojedinačnim prikazima istovremeno javljaju i elementi drugih stilova, pa se na likovnom planu susrećemo s pojavom koja je u hrvatskoglagojskim liturgijskim rukopisima jednako tako iznenađujuća kao što su hrvatska trojezičnost i tropismenost s filološkoga aspekta i kao što je pravilna i predvidiva nejednakost i različitost rukom pisanih slovničkih oblika glagoljice s paleografskoga gledišta.

### 1.1. Metodološka polazišta

Zbog ograničenosti dužine članka, predočit ćemo samo rezultate našega istraživanja stila, motiva i morfologije minijatura u MHRV, a nećemo se upuštati u interpretaciju njihove ikonografije i u ikonološka objašnjenja. M. Pantelić navodi da u Misalu postoje 94 minijature,<sup>6</sup> kao i kasnije R.

<sup>3</sup> PANTELIĆ 1970: 39-96.

<sup>4</sup> PANTELIĆ 1973.a: 495-507.

<sup>5</sup> PANTELIĆ 1970: 91.

<sup>6</sup> PANTELIĆ 1970: 44.

Ivančević;<sup>7</sup> međutim, kada ih M. Pantelić pojedinačno navodi, ima ih 96, što je ispravan podatak;<sup>8</sup> D. Kečkemet u enciklopedijskome članku navodi da ih ima »oko stotinjak«.<sup>9</sup> Motive izdvajamo stoga što se neki od njih ponavljaju u nizu od 96 minijatura više puta, pa nije svejedno o kojoj se točno minijaturi radi.<sup>10</sup>

Identificirani će motivi,<sup>11</sup> kao usporedni materijal, biti korisni i za buduću identifikaciju motiva i ostala usporedna istraživanja u korpusu hrvatskoglagoljske rukopisne minijaturistike, jer je riječ o području koje je još uvijek većim dijelom neistraženo. Osim toga, motiv nije uvijek isto što i ikonografski prikaz, budući da jedan motiv može imati različite ikonografske varijante. U proučavanju je dana prednost detaljima pred cjelinom, pa stoga morfološka analiza služi prepoznavanju različitih stilskih elemenata na pojedinačnome prikazu, koji se potom uspoređuju s općim osobinama određenoga stila.

S obzirom na udio bizantskih i zapadnih elemenata, kao i na razvoj gotičkoga stila na svojim minijaturama, MHrv likovno se može podijeliti u dva dijela. Prvi dio obuhvaća 35 minijatura, od *Sv. Pavla Apostola* (ilustrirani inicijal B) na f. 1b do *Sv. Ivana Evanđelista* (cijela figura) na f. 117c. Drugi dio obuhvaća 61 minijaturu, od one na kojoj *Svećenik prilazi oltaru* na f. 135c do *Grba Hrvoja, vojvode splitskoga* (slika na cijeloj stranici) na f. 243r. U nemogućnosti iznošenja opširnije analize, dat ćemo samo sažetak istraživanja, uključujući neke primjere.

<sup>7</sup> IVANČEVIĆ 1993: 107.

<sup>8</sup> PANTELIĆ 1973.a: 506.

<sup>9</sup> KEČKEMET 1995: 345.

<sup>10</sup> U radovima M. Pantelić postoje nepodudarnosti u navođenju broja folije uz naslove nekih minijatura. To su: *Danijel u lavljoj jami* (god. 1970: f. 49v – legenda ispod sl. 1, tab. II; god. 1973: f. 61c); *Sv. Marija Magdalena pokornica* (god. 1970: f. 170v – legenda ispod sl. 1, tab. XXIII; god. 1973: f. 170b); *Sv. Jakov Apostol* (god. 1970: f. 166r – legenda ispod sl. 5, tab. XVII; god. 1973: f. 171a); *Anđeo – simbol Sv. Mateja Evanđelista* koji se u MHrv javlja dvaput (god. 1970: f. 69v i f. 181v – legenda ispod sl. 1, tab. XXIV, pri čemu nije precizirano na koju se od tih dviju folija odnosi reprodukcija; god. 1973: f. 181v); *Sv. Mihovil Arkandeo* (god. 1970: f. 241r – str. 64. u tekstu i legenda ispod tab. XXII; god. 1973: f. 242b); *Grb Hrvoja, hercega splitskoga* (god. 1970: f. 242r – legenda ispod sl. 1, tab. XLIII; god. 1973: f. 243r). Folijacija minijatura u ovome članku ravna se prema *Popisu minijatura* M. Pantelić iz 1973. u kojemu je autorica ispravila paginaciju iz 1970. godine. Usp. PANTELIĆ 1970: 45-65, odnosno table u slikovnome prilogu bez oznake stranica; PANTELIĆ 1973.a: 506.

<sup>11</sup> PANTELIĆ 1973.a: 506.

## 2. UMJETNIČKA SFERA UTJECAJA I MOTIVIKA

Bizantsko i zapadno u interpretaciji europske i hrvatske srednjovjekovne umjetnosti opće su prihvaćeni pojmovi koji podrazumijevaju pripadnost određenoj umjetničkoj sferi ili prisutnost nekih njezinih sastavnica na pojedinome umjetničkome djelu. Pritom se bizantsko odnosi na istočni, a zapadno na europski umjetnički krug. To je razgraničenje, međutim, često definirano vanjskim, ne-umjetničkim razlozima (političkim, crkvenim, liturgijskim, regionalnim i dr.), koji inzistiraju na međusobnim razlikama, dok preciznija stilska, morfološka i kompozicijska analiza umjetničkih djela koja nastaju istovremeno u Bizantu i na Zapadu ukazuje na niz zajedničkih osobina.<sup>12</sup> Budući da se mnogi spomenici kulturološki nalaze na dodirnoj točki bizantskoga i zapadnoga kruga, njihova je interpretacija složenija. Na takvoj se razdjelnici nalazi Hrvatska, osobito Dalmacija gdje se bizantsko i zapadno najviše isprepliću. U uvjetima dalmatinske »periferne sredine«,<sup>13</sup> takvo je ispreplitanje bilo više pravilo nego izuzetak. Povijesno, »razgraničenjem početkom IX. st. franačka dominacija prodire na području hrvatske države kopnom duboko na jug, ali bizantski temat Dalmacija seže na sjever do kvarnerskog otočja. To su dva isprepletana sustava jer je granica samo na kartama linija razgraničenja, a u stvarnosti, posebno u domeni kulture, prostor susreta i prožimanja«. <sup>14</sup> To je vidljivo i na iluminacijama srednjovjekovnih liturgijskih rukopisa, pa tako i u MHrv.

Problem bizantskoga i zapadnoga na njegovim minijaturama odnosi se na udio srednjovjekovnih bizantskih i srednjovjekovnih zapadnih, uglavnom gotičkih elemenata. S obzirom na stil, morfologiju i kompoziciju, bizantski se elementi iščitavaju kao arhaičniji segmenti prikazâ, dok zapadni označavaju suvremeniji pristup s obzirom na umjetničke pojave koje su u to vrijeme prisutne na Zapadu.

### 2.1. Adriobizantizam – bizantizam iz druge ruke

Prema provedenoj analizi<sup>15</sup> utvrđena je sfera utjecaja bizantske umjet-

<sup>12</sup> IVANČEVIĆ 1998: 184-185.

<sup>13</sup> Vidi više u KARAMAN 1963.

<sup>14</sup> IVANČEVIĆ 1998: 185.

<sup>15</sup> PANTELIĆ 1970: 39-96; MOKROVIĆ 2008-2009: <http://www.stin.hr>. Istraživanje se provodi uz pomoć računalnoga programa *Miniature* (usp. MOKROVIĆ; MAGDIĆ 2008-

nosti koja nije izravno utjecala na dalmatinsko slikarstvo već je u nju dospjela posredno. Tu se javljaju pojmovi »bizantizam« i »adriobizantizam«, koji označuju rasprostiranje i utjecaj bizantske umjetnosti u Dalmaciji, ali i drugdje. »Bizantizam« je u umjetnosti izravan utjecaj bizantske umjetnosti u likovnim djelima od kojih su neka nastala u samom Bizantu, a neka izvan političkih granica Bizantskoga Carstva, pa bizantizam, osim u Bizantu, nalazimo u zemljama i krajevima Istočne Europe: u Grčkoj, na Apeninskome poluotoku i na istočnoj (hrvatskoj) obali Jadrana. U susljednosti umjetničkih stilova koji su bili pod utjecajem suvremenoga likovnoga izraza u Bizantu, na Jadranu je bilo više žarišta bizantske umjetnosti, zahvaljujući kojima su nastala mnoga vrijedna umjetnička djela. To su: 1. spomenici iz vremena Justinijanove obnove Carstva u 6. st.; 2. spomenici nastali u doba tzv. bizantskoga temata Dalmacije, odnosno pod izravnim utjecajem bizantske umjetnosti za vrijeme političke vlasti Bizanta u Dalmaciji od 9. do 11. stoljeća; 3. umjetnine koje su nastale zahvaljujući posrednim utjecajima ne samo iz Bizanta nego i sa Zapada, a koji su dolazili iz Ravenne, Akvileje i Venecije, triju središta bizantske umjetnosti na Sjevernom Jadranu.<sup>16</sup> Utjecaji vezani uz skupinu pod br. 3 u Dalmaciji u 14. stoljeću odnose se ponajprije na slikarstvo na dasci koje pripada veneto-bizantskomu slikarskomu krugu, a to će se slikarstvo odraziti i na iluminacije u MHRV.

S druge pak strane, na »adriobizantizam« još je 1951. upozorio E. Dyggve<sup>17</sup> označivši ga kao jedinstven stil na Jadranu u 6. stoljeću, pri čemu kontinuitet antičke umjetnosti postaje odlučujući čimbenik u nastajanju tamoshnje ranosrednjovjekovne umjetnosti. Kada se pak radi o adriobizantizmu u vremenskome kontekstu nastanka minijatura u MHRV, riječ je o specifičnoj vrsti bizantizma, odnosno utjecaju izvorne bizantske umjetnosti posredstvom putujućih bizantskih slikara, odnosno njihovih radionica. One su bile aktivne i u ranosrednjovjekovnome razdoblju, no osobito nakon 1204.

---

2009), izrađenoga unutar projekta *Glazoljska paleografija* u Staroslavenskome institutu; voditeljica projekta je dr. Marica Čunčić.

<sup>16</sup> Usp. IVANČEVIĆ 1984: 136-137.

<sup>17</sup> Adriobizantizam je prvi definirao E. Dyggve, ustanovivši jedinstvo različitih umjetničkih manifestacija u mediteranskome okružju, unutar kojega se od 6. st. nadalje formira fenomen specifičan za područje jadranskoga bazena, a koji se odnosi na obje strane Jadrana (usp. DYGGVE 1952; DYGGVE 1996). U likovnoj umjetnosti Dalmacije razvijat će se sve do 16. st.

kada su križari osvojili Carigrad, i kada je došlo do svojevrsnoga egzodusa bizantskih slikara po cijelome Mediteranu. Utjecali su i na umjetnost jadranskoga bazena s obje strane Jadrana: na Apeninskome poluotoku značajan su trag ostavili u venecijanskom slikarstvu koje je na osobit način utjecalo na dalmatinsko slikarstvo 14. stoljeća u Dalmaciji. Prije toga, u Dalmaciji su ti utjecaji prisutni u crkvenome romaničkome zidnome slikarstvu i romaničkim ikonama iz 13. stoljeća. Odnosno, bizantske elemente u dalmatinskoj umjetnosti treba promatrati u svjetlu njihova prenošenja iz druge ruke, što znači da su oni prvo prošli preobrazbu u odnosu na izvoran bizantski stil kako se on prakticirao na svom izvorištu, to jest u Carigradu, a drugo, takvi su se, već donekle preobraženi izvorni bizantski elementi u srednjovjekovnome dalmatinskome slikarskome okružju udružili sa zapadnom romaničkom i/ili gotikom.

Zbog jednostavnosti, u ovome će se radu koristiti izraz »bizantizam«, budući da je on regionalno širi pojam od adriobizantizma.<sup>18</sup> Na morfološkome planu postoji niz sličnosti između istovremenih prikaza na Istoku i na Zapadu koji su pod utjecajem bizantske umjetnosti, a u tome se kontekstu adriobizantizam javlja kao poseban oblik bizantske umjetnosti specifičan za jadransko područje. Bizantizam stoga uključuje i one bizantske elemente koje nalazimo u adriobizantizmu, dok adriobizantizam, osim bizantske, podrazumijeva i zapadnu (romaničku ili gotičku) morfologiju i kompoziciju.

Minijature u MHRV nastale su zahvaljujući informacijama i slikarskim obrascima s Apeninskoga poluotoka, ponajprije iz venecijanskoga slikarskoga kruga, te adriobizantizmu preko kojega su bizantski utjecaji dospjeli u njih posredno. Oni će se pak, u dodiru sa zapadnim stilovima romanikom i gotikom, postupno sve više asimilirati s romaničkim i gotičkim osobinama. To će se jedinstvo u raznolikosti održati tijekom srednjega vijeka, pri čemu je očit »dijakronijski paralelizam stilskih mijena u likovnim umjetnostima zapada i Bizanta, a potom i strukturalna povezanost među sinkronim stilovima tih dvaju kulturnih krugova«. <sup>19</sup> Stoga su i elementi adriobizantizma na

<sup>18</sup> Dok se bizantizam odnosi na utjecaje Bizanta u svim zemljama i područjima koja izravno gravitiraju Bizantu u političkome, crkvenome i umjetničkome pogledu, adriobizantizam se odnosi samo na jadransko područje u kojem izvorni bizantski utjecaji bivaju modificirani u dodiru sa zapadnom srednjovjekovnom umjetnošću. Adriobizantizam je stoga uži pojam od bizantizma, a koristi se za stilsko određenje umjetničkih djela.

<sup>19</sup> IVANČEVIĆ 1998: 185.

minijaturama u MHRV zapravo odjeci čuvenih dalmatinskih romaničkih ikona na kojima se prepoznaje morfologija bizantskih Bogorodicâ s Djetetom, poznatih u nizu različitih ikonografskih inačica. Adriobizantizam je, kao posebna »vrsta« bizantizma, na minijaturama u MHRV prisutan u manjoj mjeri, iako se u umjetnosti Dalmacije razvija i postoji ravnopravno s drugim stilovima tijekom čitavoga srednjega vijeka, sve do 16. stoljeća.

Važniji dijelovi sitnoslikarskih kompozicija u MHRV slijede arhaičan, bizantirajući obrazac, a manje važni slijede gotičko-humanističko-naturalistički koncept s većim udjelom profanih elemenata. Na umjetničkome je planu, zapravo, slična situacija kao i u liturgijskome tekstu u MHRV: dok su biblijski odlomci i kanonski tekstovi pisani strogom i konzervativnom varijantom hrvatskokrkenoslavenskoga, dotle u rubrikama i manje važnim dijelovima MHRV prodiru već slobodniji oblici iz narodnoga hrvatskoga govora.

## 2.2. Vrste iluminacija i motivska klasifikacija minijatura

S obzirom na vrstu, iluminacije u MHRV razvrstali smo u nekoliko skupina: minijature, minijature unutar inicijala, inicijali, početna slova unutar teksta, likovni ukrasi u tekstu i likovni ukrasi na marginama teksta. Naglasak ćemo staviti na samostalne minijature, te one unutar inicijala. Od svih se dosadašnjih autora<sup>20</sup> minijaturama u MHRV najviše bavila M. Pantelić koja ih je prva u potpunosti identificirala,<sup>21</sup> a dio minijatura precizno ikonografski opisala.<sup>22</sup> Ta se autorica dosad jedina bavila simbolima i inicijalima u MHRV.<sup>23</sup>

Većina su minijatura zasebni prikazi uz incipite biblijskih čitanja ili svećtačke blagdane u *Proprium sanctorum*. Svi su figurativni, antropomorfni, realistični i u boji. Neki su ukomponirani u inicijal (*Sv. Pavao Apostol*, f. 1b – ilustrirani inicijal B; *Krist se ukazuje apostolima*, f. 104b – ilustrirani inicijal V; *Sv. Marija Magdalena i Marta*, f. 175b – ilustrirani inicijal V;

<sup>20</sup> Prvi popis i opis sadržaja i stila minijatura u MHRV vidi u JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891. Osim njih v. još FUČIĆ 1964: 30; HARISIJADIS 1964: 32; PANTELIĆ 1970: 39-96; PANTELIĆ 1973: 489-494; PANTELIĆ 1973a: 495-507; PRIJATELJ 1984: 311(91)-318(98); BADURINA 1983: 36-38; ĐURIĆ 1957: 39-51; IVANČEVIĆ 1993: 106-107; KEČKEMET 1995: 345; MOKROVIĆ 2008: 351-362.

<sup>21</sup> V. *Popis minijatura* u PANTELIĆ 1973.a: 506.

<sup>22</sup> PANTELIĆ 1970: 44-70.

<sup>23</sup> PANTELIĆ 1970: 65-67 i 70-78.

Sv. Ludovik, francuski kralj, f. 177b – ilustrirani inicijal P), a tri su minijature prikazane preko cijele stranice (*Raspeće*, f. 138v, *Vojvoda Hrvoje na konju*, f. 242v i *Grb vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, vojvode splitskoga*, f. 243r). Motivi se odnose na prikaze evanđelista, apostola, svetaca i svetica, scene iz Kristova života i druge motive iz Staroga i Novoga zavjeta, alegorije mjeseci u *Kalendaru*, te prikaze koji se odnose na vojvodu Hrvoja. S obzirom na namjenu iluminacija, kao i na njihov ilustrativan karakter koji uključuje svjetovne elemente, motive smo podijelili na biblijske, liturgijske, hagiografske, historijske, biografske, heraldičke i žanr-prizore. U grupnim scenama i u *Kalendaru* (ff. 142r-147v) nalazimo još vegetabilne i zoomorfne elemente. Neki su biblijski i liturgijski motivi podrijetlom apokrifni (*Rođenje Kristovo*, f. 9a, *Primalje kupaju Isusa*, f. 9d, *Sacra cintola na Uznesenju Blažene Djevice Marije*, f. 175a, *Rođenje Blažene Djevice Marije*, f. 178d).<sup>24</sup> Na trima minijaturama sa scenama iz Kristova života (*Krist sa Samaritankom*, f. 47d, *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b i *Raspeće*, f. 138v), umjesto Sihara, Naima i Jeruzalema, u pozadini su zidine Splita, odnosno bivše Dioklecijanove palače. Identificirala ih je M. Pantelić i utvrdila da je riječ o srednjovjekovnome gradu Splitu.<sup>25</sup> Navod o zidinama Splita odnosno Dioklecijanove palače u pozadini triju minijatura u MHRV nalazi se i kod kasnijih autora, koji ga očito preuzimaju od M. Pantelić.<sup>26</sup>

### 2.3. Tipologija motiva i zastupljenost zapadnih svetaca

Prema tipologiji, likove i motive podijelili smo na one koje nalazimo samo u Starome zavjetu, one koje nalazimo samo u Novome zavjetu, one koje nalazimo i u Starome i u Novome zavjetu te apokrifne koji inspiraciju nalaze u biblijskim kanonskim tekstovima, ali ih interpretiraju slobodnije i s detaljima koje *Sveto pismo* ne spominje.<sup>27</sup>

Sveci kojih nema u istočnome kalendaru, a naslikani su na minijaturama MHRV (*Sv. Kirijak*, f. 160b, *Sv. Antun Padovanski*, f. 162c, *Sv. Apolinar biskup*, f. 170c, *Sv. Klara Asiška*, f. 174a, *Sv. Ludovik, franjevac i biskup*, f. 176a, *Sv. Ludovik, francuski kralj*, f. 177b, *Sv. Jeronim*, f. 183c, *Sv. Franjo*

<sup>24</sup> PANTELIĆ 1970: 45-46, 56-58.

<sup>25</sup> Vidi više u PANTELIĆ 1970: 49-50 i bilj. 27. i 28. na str. 50, te str. 51, 53.

<sup>26</sup> PANTELIĆ 1970: 49-51 i 53. IVANČEVIĆ 1993: 107; KEČKEMET 1995: 345.

<sup>27</sup> PANTELIĆ 1970: 45-46, 56-58.



*Asiški*, f. 183d, *Sv. Martin biskup*, f. 187c), na Zapadu se, pa tako i u splitsko-dalmatinskome okružju, javljaju tek nakon vremena Sv. Franje Asiškoga i uvođenja franjevačkih, i svetaca koji su se častili u ugarsko-anžuvinskome političkome krugu, i dokaz su zapadnoga utjecaja na crkvenome, političkome i zemljopisnome planu.<sup>28</sup>

#### 2.4. Bizantski i zapadni utjecaji kao konstanta

Kombinacija bizantskoga i zapadnoga utjecaja stalno je mjesto koje će se u dalmatinskome i venecijanskome slikarstvu zadržati tijekom čitavoga srednjega vijeka, pa je nalazimo i na iluminacijama srednjovjekovnih liturgijskih rukopisa. U MHRV njihov je udio na minijaturama različit. Zajedničke osobine sastoje se u formalnoj sličnosti, no ipak sadrže neke otklone od bizantske i zapadne tradicije, pa se zato ne može govoriti o čisto bizantskim ili čisto zapadnim uzorima. S aspekta povijesnoumjetničke analize, naglašenije su »srodnosti među spomenicima dvaju susjednih kulturnih krugova (istočnog i zapadnog) u istom razdoblju (sinkrono), no što su između likovnih djela istoga kulturnoga kruga, ali u raznim epohama (dijakrono)«,<sup>29</sup> pa tako »tročlanoj zapadnoj shemi stilskih mijena predromanika – romanika – gotika, odgovara tročlana bizantska varijanta makedonska – komnenska – paleološka renesansa, kao morfološka raznolikost dvaju strukturalno jedinstvenih tijekom likovnog stvaralaštva«. <sup>30</sup> Većina prikaza u MHRV spoj je bizantske morfologije (naročito iz vremena paleologa) i zapadne – gotičke, s primjesama romanike, elementima kasnogotičkoga dvorskoga međunarodnoga stila i s prvim renesansnim nagovještajima.

Među najvažnijim zajedničkim osobinama je pridržanost starijih stilskih shema za prikaze iz Kristova i Marijina života. Bizantski se elementi pritom jače očituju u impostaciji pojedinačnih likova, zamišljenih kao biblijskih i svetačkih »portreta«<sup>31</sup> te u kompoziciji grupnih scena, dok je na stilskoj razini, dominantan gotički sloj s adriobizantskim i, u manjoj mjeri, romaničkim elementima, koji gotiku čine ponešto arhaičnom, gotovo retardiranom

<sup>28</sup> Usp. PANTELIĆ 1970: 82-83, 86-90.

<sup>29</sup> IVANČEVIĆ 1998: 185.

<sup>30</sup> IVANČEVIĆ 1998: 185. – Prema spomenutoj podjeli, gotičko-paleološka faza obuhvaća 13. i 14. stoljeće.

<sup>31</sup> PANTELIĆ 1970: 60-61.

u smislu tadašnjega stupnja razvoja toga stila i dosega gotičke iluminacije rukopisa u Europi, osobito u Francuskoj. U tome bi se smislu moglo govoriti o trajnosti starijih stilskih shema koje su još uvijek prisutne u početnim manifestacijama gotičke umjetnosti, to jest u fazi njezina osamostaljivanja od romaničke tvrdoće u oblikovanju tkanina i nabora, sumarnosti u oblikovanju ljudskih likova, plošnosti u tretmanu anatomije odnosno tjelesnoga volumena te krutosti u pokretima tijela. Ove su osobine naglašenije u prvome dijelu Misala: od *Sv. Pavla* – ilustrirani inicijal B (f. 1b) do *Sv. Ivana Evanđelista* – cijela figura (f. 117c), dok su u drugome dijelu prisutne samo na nekim pojedinačnim svetačkim figurama u *Proprium sanctorum*.

Zanimljiva je kombinacija ujednačenoga, smirenoga i zasićenoga bizantskoga kolorita koji preferira hladne tonove na zlatnoj pozadini slike, sa živim, svijetlim i vedrim gotičkim bojama, s izraženim crveno-zelenim kontrapunktom, i blistavim nijansama sijenskoga slikarstva utkanih u paletu venecijanskih slikara, a preko nje u dalmatinsko slikarstvo 15. stoljeća i minijature u MHrv.

Pojedinačni su likovi prikazani na neutralnoj (apstraktnoj) pozadini: crvenoj, plavoj, zlatnoj ili stiliziranoj, čime se ističe dominacija tih boja kao što je općenito bilo u srednjovjekovnome slikarstvu. To vrijedi i za likove prikazane unutar inicijala,<sup>32</sup> dok su naznake pejzaža i arhitekturne kulise pridržane za skupne kompozicije i alegorije mjeseci, koje u nekim pojedinostima podsjećaju na stvarne motive domaćega pejzaža, arhitekture i običaja.<sup>33</sup>

S obzirom na jedinstvo umjetničkih pojava u Bizantu i na Zapadu, što znači i bizantsku prisutnost u gotičkoj umjetnosti u Dalmaciji te hrvatskim srednjovjekovnim latinskim i glagoljskim rukopisima, na minijaturama u MHrv može se govoriti i o korelativnosti prikaza ili načelu sličnosti na razini stila, motiva i morfologije.

### 3. MINIATURE S VEĆIM UDJELOM BIZANTSKIH ELEMENATA

Bizantsko je slikarstvo na hrvatskome tlu prisutno već u ranome kršćanstvu od 4. do 6. st., a njegove su stilske, morfološke i ikonografske

<sup>32</sup> To su: *Sv. Pavao Apostol* (ilustrirani inicijal B), f. 1b; *Krist se ukazuje apostolima* (ilustrirani inicijal V), f. 104b; *Sv. Marija Magdalena i Marta* (ilustrirani inicijal V), f. 175b; *Sv. Ludovik, francuski kralj* (ilustrirani inicijal P), f. 177b.

<sup>33</sup> O alegorijama mjeseci (opis, interpretaciju i usporedbe) vidi više u PANTELIĆ 1970: 67-70.

sastavnice egzistirale i dalje, s različitom jačinom i važnošću, pri čemu je primjena arhaičnih rješenja bila udružena sa suvremenim romaničkim<sup>34</sup> i gotičkim utjecajima. Bizantski je utjecaj, filtriran i modificiran kroz uzore s Apeninskoga poluotoka, u hrvatskome slikarstvu na dasci uz obalu također prisutan u većoj ili manjoj mjeri.

Sličan se protok slikarskih obrazaca odvijao i na iluminacijama rukopisa neovisno o tome jesu li ih njihovi majstori samo preslikavali, ili su usvajali elemente viđene na većim slikarskim djelima, freskoslikarstvu, slikarstvu na dasci u obliku oltarnih slika, poliptiha ili ikona po uzoru na bizantske, stoga adriobizantske utjecaje nalazimo i na minijaturama u MHRV.

Iz bizantske se tradicije i adriobizantizma derivira princip stroge simetrije, koji dijeli kompoziciju na lijevu i desnu stranu s dominantnim motivom u sredini (na primjer *Raspeće*, f. 138v), ali i anatomske strukture tijela tretirane linearno, od kojih se većina u jasnoj konturi ističe ispred apstraktne zlatne pozadine. Volumen licâ ostvaren je sivkastozelenim sjenama, karakterističnom linijom oči – ravni nos – usta, rumenim obrazima u obliku crvenih krugova na ličnim jabučicama te bizantirajućim crtama lica koje su to arhaičnije što su prikazani likovi časniji. Antikizirajuća odjeća (antički modeli s tunikama i plaštevima), koja svojim anakronizmom naglašava važnost likova, pridržana je za važnije biblijske i svetačke likove.

Pojedinačni prikazi starozavjetnih proroka, novozavjetnih likova i zapadnih svetaca zadržavaju odjeke bizantizma u fizionomijama lica, ali su im tijela gotički zaobljenija, a odjeća, kako antička tako i suvremena, oblikovana je ležernije i odaje status likova. Minijature starozavjetnih proroka su: *Prorok Izaija*, f. 15c; *Prorok Elizej*, f. 43c; *Prorok Danijel*, f. 49a; *Prorok Ilija*, 56d i *Prorok Jona*, f. 60d. Minijature novozavjetnih likova su: *Sv. Pavao Apostol* (ilustrirani inicijal B), f. 1b i minijature na ff. 151c, 167d, 202d; *Sv. Luka Evanđelist*, ff. 41c, 64a, 114a, 184d; *Evanđelist umjesto proroka Elizeja*, f. 55d; *Anđeo, simbol Sv. Mateja Evanđelista*, ff. 69c i 181c; *Sv. Ivan Evanđelist*, ff. 99d, 100c, 101b, 117c (cijela figura), 160c, 180b, 186b; *Sv. Andrija Apostol*, f. 148d; *Sv. Filip i Jakov apostoli*, f. 159a; *Sv. Barnaba Apostol*, f. 162b; *Sv. Petar Apostol*, f. 166a; *Sv. Petar i Pavao Apostoli*, f.

<sup>34</sup> U hrvatsko romaničko zidno slikarstvo bizantski su utjecaji dospjeli uglavnom posredništvom talijanske umjetnosti: Akvileje (Hum u Istri), Venecije (Zadar) i Apulije (Dubrovnik).

166d; Sv. Matej Apostol; f. 167b; Sv. Jakov Apostol, f. 171a; Sv. Bartolomej Apostol, f. 176d; Glavosijek Sv. Ivana Krstitelja, f. 177d). Prikazi zapadnih svetaca su: Sv. Kirijak biskup i mučenik, f. 160b; sv. Dujam na minijaturi Sv. Dujam i Sv. Mihovil Arkandeo, f. 160d; Sv. Antun Padovanski, f. 162c; Sv. Klara Asiška, f. 174a; Sv. Ludovik, franjevac i biskup, f. 176a; Sv. Ludovik, francuski kralj, pogrešno naslikan kao biskup u inicijalu P, f. 177b; Sv. Jeronim, f. 183c; Sv. Franjo Asiški, f. 183d i Sv. Martin biskup, f. 187c.

Udio bizantskih elemenata u odnosu na gotičke veći je na minijaturama u prvome dijelu Misala, osobito u fizionomijama licâ, plošnome oblikovanju nabora na odjeći i ukrućenim kretnjama ruku. Na minijaturama u drugome dijelu MHrv, nakon minijature uz početak *Ordo missae* na f. 135c pa do kraja Misala je obratno – pojačava se udio zapadnih elemenata na račun bizantskih, pri čemu bizantski elementi sve više bivaju potisnuti gotičkim oblikovanjem lica i anatomije tijela, slobodnijim pokretima likova, suvremenijim izgledom odjeće te raspoloženjem likova pri čemu oni više nisu oblikovani samo kao reprezentativni »portreti«<sup>35</sup> svetaca u MHrv, već i kao suvremenici svojih promatrača. Na skupnim figurativnim prikazima također vrijedi pravilo da je udio bizantskih elemenata veći u prvome dijelu MHrv (od Sv. Pavla Apostola (ilustrirani inicijal B) na f. 1b do Sv. Ivana Evanđelista (cijela figura) na f. 117c), a udio zapadnih u drugome (od minijature *Svećenik prilazi oltaru* na f. 135c do *Grba Hrvoja, vojvode splitskoga* (slika na cijeloj stranici) na f. 243r). Minijature sa skupnim scenama su: *Rođenje Kristovo*, f. 9a; *Primalje kupaju maloga Isusa*, f. 9d; *Poklonstvo mudraca*, f. 14d; *Krštenje Kristovo u Jordanu*, f. 15c; *Svadba u Kani*, f. 18a; *Krist sa Samaritankom*, f. 47d; *Slijepac od rođenja*, f. 54c; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b; *Uskrišenje Lazarovo*, f. 57a; *Prorok Danijel u lavljoj jami*, f. 61c; *Krist pere noge apostolima*, f. 82a; *Uskrsnuće Kristovo*, f. 98c; *Sv. Marija Magdalena kraj Kristova groba*, f. 102b; *Krist se ukazuje apostolima*, ilustrirani inicijal V, f. 104b; *Uzašašće Kristovo*, f. 108b; *Duhovi*, f. 111b; *Svećenik prilazi oltaru*, f. 135c; *Raspeće*, f. 138v; *Prikazanje Kristovo u hramu*, f. 154b; *Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo*, f. 175a; *Sv. Ivan Krstitelj krsti djecu*, f. 232b). Svi su navedeni motivi biblijski, osim motiva Uznesenja Marijina koji se ne spominje u Bibliji, ali ima istaknuto mjesto u liturgiji, te motiva s ciborijem, oltarom, svećenikom i đakonom na

<sup>35</sup> PANTELIĆ 1970: 60.

minijaturi *Svećenik prilazi oltaru* (f. 135c) koja je isključivo liturgijski motiv. Uzmemo li kao stilski međaš upravo tu minijaturu uz početak reda mise, koja je posve oblikovana po zapadnome uzoru, više bizantskih elemenata ima u skupnim biblijskim prikazima u prvome dijelu MHrv koji obuhvaća *Proprium de tempore* (temporal, »sveta vremena« u liturgiji), ukupno 16 minijatura, a u drugome dijelu MHrv koji obuhvaća *Ordo missae*, *Canon missae*, *Proprium sanctorum* i *Commune sanctorum* ima ukupno 5 minijatura. Drugim riječima, odabir bizantskoga kao naglašenijega stilskoga sloja koji uz to nosi i prizvuk kršćanske starine, sitnoslikaru se očito učinio prikladnijim i dostojnijim za prikaz glavnih likova na onim minijaturama kojih sadržaji u liturgijskoj godini, pa tako i u MHrv, imaju istaknutije mjesto od pojedinačnih svetačkih blagdana koji se nalaze u drugome dijelu MHrv. Utoliko su minijature u prvome dijelu MHrv stilski »konzervativnije« u korist udjela bizantskih elemenata, a u drugome »naprednije« s obzirom na brojnost zapadnih.

#### 4. MINIJATURE S VEĆIM UDJELOM ZAPADNIH ELEMENATA

Zapadni stilski elementi na minijaturama u MHrv ponajprije se očituju kroz stilsku prevlast gotike, koja se oblikuje u umjetničkome ozračju Paola Veneziana i njemu sličnih slikara u venecijansko-dalmatinskome okružju. No, gotički izraz u MHrv istovremeno prolazi kroz vlastiti stilski razvoj, slično razvoju gotike općenito. Na nekim su minijaturama još prisutne primjese romanike, dok na nekima već uočavamo utjecaje kasnogotičkoga međunarodnoga stila i nagovještaje rane renesanse.

S obzirom na udio zapadnih stilskih elemenata, na minijaturama u MHrv postoje sličnosti s umjetničkim pojavama u Dalmaciji i na Zapadu od kraja 13. do početka 15. stoljeća. To su sličnosti s pojedinim umjetničkim djelima, detaljima nekih većih kompozicija ili pak s minijaturističkim prikazima u liturgijskim kodeksima u Dalmaciji, kao i na europskome Zapadu tijekom kasnoga srednjega vijeka. Stilske se podudarnosti, međutim, ne iscrpljuju samo na području slikarstva i iluminacije liturgijskih kodeksa, nego i u različitim skulpturalnim ostvarenjima. Odnose se ponajprije na lokalno stvaralačko okružje kao i suvremenu umjetnost u Europi, osobito u Sjevernoj Italiji, a preko nje i Francuskoj. Sumarno ćemo navesti samo neke konkretnije sličnosti, kojima bi valjalo posvetiti posebne studije.

## 4.1. Romanički elementi

Na dijelu minijatura u MHrv očituju se morfološki i kompozicijski elementi koji su tipični za romaniku. Romaničke stilske osobine ogledaju se ponajprije u oblikovanju tijela i nabora odjeće. Kod *Sv. Dujma* na f. 160d i *Sv. Apolinara* na f. 170c nalazimo zdepasti monolitni volumen tijela bez razrađenije anatomske analitičnosti, na što je upozorila M. Pantelić.<sup>36</sup> Prikazani su kao veliki jednostavni volumeni koje od pozadine odvaja jedino neprekinuta obrisna linija, zbog čega izgledaju poput skulptura. Odjeća im je također u skladu s romaničkim oblikovanjem tkanina: duboki, kruti nabori naglašavaju zatvorenost tijela, budući da su izvedeni unutar strogo određena obrisa. Štoviše, minijatura *Sv. Dujma* na f. 160d »odgovara reljefu u zvoniku i na drvenom koru splitske katedrale kao i na otisnutoj figuri splitskih novaca.«<sup>37</sup>

Osim prikaza koji u pozadini imaju anakronu arhitektonsku kulisu (*Krist sa Samaritankom*, f. 47d; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b i *Raspeće*, f. 138v), pozadina je većine minijatura u MHrv plošna, apstraktna i izvedena u plavoj boji; crvenu pozadinu imaju dvije alegorije kalendarskih mjeseci (*Kolovoz*, f. 145r i *Rujan*, f. 146r), a zlatnu samo *Sveto lice (Volto santo)*, f. 140b uz početak Očenaša. Na nekim minijaturama, kao što su likovi svetih biskupa, prostor unutar prikaza stvaraju samo ljudski likovi svojim naglašenim tjelesnim volumenom kao i suzdržanim pokretima ruku: *Sv. Apolinar biskup*, f. 170c; *Sv. Augustin biskup*, f. 177b; *sv. Dujam* na minijaturi *Sv. Dujam* i *Sv. Mihovil Arkandĕo*, f. 160d; *Sv. Kirijak biskup i mučenik*, f. 160b; *Sv. Ludovik, francuski kralj*, pogrešno naslikan kao biskup u inicijalu P, f. 177b; *Sv. Ludovik, franjevac i biskup*, f. 176a; *Sv. Martin biskup*, f. 187c. Premda se tijela odlikuju romaničkom statičnošću, riječ je o gotičkim portretima: lica su im gotički zaobljena i izdužena, izgled lica i frizure im je međusobno različit, a prema promatraču su emocionalno angažirani.

Romaničko-gotičke osobine na minijaturama u MHrv očituju se i na razini kompozicije. Stroga je izokefalija prisutna na sljedećim minijaturama: *Primalje kupaju maloga Krista*, f. 9d; *Prorok Izaija*, f. 15c; *Svadba u Kani*, f. 18a; *Slijepac od rođenja*, f. 54c; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b; *Uskrišenje Lazarovo*, f. 57a; *Prorok Jona propovijeda u Ninivi*, f. 60d;

<sup>36</sup> PANTELIĆ 1970: 62 i bilj. 64 na istoj str.

<sup>37</sup> PANTELIĆ 1970: 62.

*Prorok Danijel u lavljjoj jami*, f. 61c; *Krist pere noge apostolima*, f. 82a; *Uskrsnuće Kristovo*, f. 98c; *Sv. Marija Magdalena kraj Kristova groba*, f. 102b; *Krist se ukazuje apostolima* (ilustrirani inicijal V), f. 104b; *Uzašašće Kristovo*, f. 108b; *Prikazanje Kristovo u hramu*, f. 154b; *Sv. Ivan Krstitelj krsti djecu*, f. 232b. Hijerarhijsku perspektivu, pri kojoj je važnost likova označena njihovom veličinom, nalazimo na minijaturama: *Svadba u Kani*, f. 18a; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b; *Krist pere noge apostolima*, f. 82a; *Uskrsnuće Kristovo*, f. 98c; *Sv. Marija Magdalena kraj Kristova groba*, f. 102b; *Krist se ukazuje apostolima*, f. 104b; *Uzašašće Kristovo*, f. 108b; *Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo*, f. 175a i *Rođenje Blažene Djevice Marije*, f. 178d. Simetričnost likova u prikazu osigurava ravnotežu između lijeve i desne strane slike. Usvojena kao kompozicijsko načelo u romanici, nastavlja se i u gotičkome oblikovanju, čime pridonosi određenoj statičnosti prikaza. Primjeri u MHrv su: *Krštenje Kristovo u Jordanu*, f. 15c; *Krist se ukazuje apostolima* (ilustrirani inicijal V), f. 104b; *Uzašašće Kristovo*, f. 108b; *Raspeće*, f. 138v; *Sv. Filip i Jakov apostoli*, f. 159a; *Sv. Dujam i Sv. Mihovil Arkandžeo*, f. 160d; *Sv. Vid, Modest i Krescencija*, f. 163b; *Sv. Petar i Pavao apostoli*, f. 166d; *Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo*, f. 175a; *Sv. Marija Magdalena i Sv. Marta* (ilustrirani inicijal V), f. 175b; *Sv. Kuzma i Damjan*, f. 182b.

#### 4.2. Prevlast gotičkoga stila

Gotički sloj na minijaturama u MHrv uklapa se u korpus dalmatinskoga slikarstva 14. stoljeća, koji sačinjavaju djela stranih i domaćih umjetnika. Ta djela uglavnom pripadaju venecijanskomu slikarskomu krugu, ili su rađena u duhu talijanskoga slikarstva 14. stoljeća – ponajprije venecijanske gotike, te s primjesama bizantskoga slikarstva. Pritom, u Dalmaciji u 14. stoljeću postoje dvije osnovne struje. Prva nastavlja strogu linearnost i monumentalnu voluminoznost, karakteristične za romaniku. Izraziti primjeri minijatura u MHrv su *Sv. Dujam* na f. 160d i *Sv. Apolinar* na f. 170c. Druga struja teži bogatijoj polikromiji i eleganciji izvedbe, karakterističnoj za adriobizantizam i venecijansku gotiku, ali i međunarodnu gotiku prisutnu od juga do sjevera Europe. Dalmatinsko slikarstvo regionalno gravitira venecijanskoj umjetnosti, a slično joj je do te mjere da su po svojim osobinama i kvalite-

ti gotovo jednaki.<sup>38</sup> Njihov tadašnji gotički izraz doživljava zaokret prema francuskoj kulturi u arhitekturi i skulpturi, ugledanje u Giotto, koloristički utjecaj Sijenaca, minucioznost u prikazivanju skupocjenih tkanina, te nježnih gotičkih oblika, dok od umjetničkih postupaka preferira naturalizam, deskripciju, naraciju i gotičku osjećajnost.<sup>39</sup> Ta je težnja na minijaturama u MHRV izraženija na prikazima od minijature *Svećenik prilazi oltaru* uz početak *Ordo missae* na f. 135c pa nadalje, sve do posljednje minijature u MHRV. Općenito, gotičkih osobina biva sve više prema kraju MHRV, a očituju se u oblikovanju ljudskih likova, njihovih individualnih osobina u gradnji »portreta«<sup>40</sup> i sugestiji njihova raspoloženja, kao i u predočavanju ambijenta u kojima se nalaze.

#### 4.3. Gotički elementi u prvome i drugome dijelu MHRV

Prvi, manji dio MHRV obuhvaća minijature od *Sv. Pavla Apostola* (ilustrirani inicijal B) na f. 1b do *Sv. Ivana Evanđelista* (cijela figura) na f. 117c. Drugi, veći dio sadrži prikaze od minijature *Svećenik prilazi oltaru* na f. 135c do *Grba Hrvoja, vojvode splitskoga* (slika na cijeloj stranici) na f. 243r. Između tih dvaju dijelova postoje razlike u brojnosti gotičkih elemenata na pojedinačnim prikazima te u razvoju gotičkoga stila u slijedu minijatura. Zastupljenost gotičkih karakteristika ovisi o hijerarhiji likova u biblijskome i liturgijskome kontekstu MHRV, pri čemu je udio gotičkih elemenata najmanji na likovima Krista i Bogorodice, a najveći na svjetovnim likovima i deskriptivnim detaljima na minijaturama.

U prvome dijelu MHRV uglavnom je riječ o manje važnim likovima i naturalistički oblikovanim detaljima koji su dio neke skupne scene – opisa biblijskoga događaja (*Rođenje Kristovo*, f. 9a; *Poklonstvo mudraca*, f. 14a; *Svadba u Kani*, f. 18a; *Vinogradari ubojice*, f. 40a; *Krist sa Samaritankom*, f. 47d; *Slijepac od rođenja*, f. 54c; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f.

<sup>38</sup> »Venecijansko slikarstvo XIV. stoljeća postalo je kozmopolitsko i policentrično, zahvaljujući prvenstveno putovanjima umjetnika koji donose svoj stil i rukopis u Istru i Dalmaciju. Istovremeno niz slikara iz dalmatinskih i istarskih gradova odlazi u Veneciju na nauk [...]. Mletačka je umjetnost u to vrijeme i dalmatinska, odnosno nemoguće je utvrditi granicu gdje bi jedna završavala, a druga počinjala«. DEMORI STANIČIĆ 2004: 10.

<sup>39</sup> MOKROVIĆ 2008: 353-359.

<sup>40</sup> PANTELIĆ 1970: 60-61.



56b; *Uskrišenje Lazarovo*, f. 57a; *Prorok Jona propovijeda Ninivljanima*, f. 60d; *Prorok Danijel među lavovima*, f. 61c; *Uskrsnuće Kristovo*, f. 98c; *Sv. Marija Magdalena kraj Kristova groba*, f. 102b) – ukupno 12 minijatura. Svjetovni likovi, kao i likovi koji su manje važni u opisu događaja, odjeveni su u suvremenu odjeću po srednjovjekovnoj modi, što je anakronizam na biblijskim scenama, dok je od važnijih likova tako odjeven jedino prorok Jona na minijaturi na f. 60d. Arhaičnost u oblikovanju izgleda lica kao i u izgledu odjeće po uzoru na Bizant, na ovim minijaturama najvjernije čuvaju likovi odrasla Krista i Bogorodice, a slijede ih apostoli i svete žene kao izravni sudionici biblijskih događaja.

U drugome dijelu MHrv takvu pojavu nalazimo na svega šest minijatura, od kojih su tri sadržajem samo liturgijske (*Svećenik prilazi oltaru* (na početku mise), f. 135c; *Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo*, f. 175a i *Rođenje Marijino*, f. 178d), a tri biblijske (*Raspeće*, f. 138v; *Prikazanje Kristovo u hramu*, f. 154b i *Sv. Ivan Krstitelj krsti djecu*, f. 232b), dok su u cijelosti gotički prikazi alegorija mjesecâ (*Siječanj (Gozba)*, f. 142r; *Veljača (Obrezivanje loze)*, f. 142v; *Ožujak (Grijanje na vatri)*, f. 143r; *Travanj (Žena s cvijećem u krilu)*, f. 143v; *Svibanj (Vitez na konju odlazi sa sokolom u lov na ptice)*, f. 144r; *Lipanj (Žetva)*, f. 144v; *Srpanj (Mlaćenje žita)*, f. 145r; *Kolovoz (Priprema za berbu grožđa)*, f. 145v; *Rujan (Berba)*, f. 146r; *Listopad (Otakanje vina)*, f. 146v; *Studenj (Tovljenje svinja)*, f. 147r; *Prosinac (Svinjokolja)*, f. 147v). Gotičke se osobine ogledaju i u pejzažu naznačenu naturalističkim detaljima cvijeća, drveća, životinja, kamenoga tla i građevina.

Gotičkih osobina na minijaturama koje prikazuju samo jedan biblijski ili svetački lik, manje je u prvome, a više u drugome dijelu MHrv. U prvome dijelu to su likovi apostola, proroka i evanđelista: *Sv. Pavao* (ilustrirani inicijal B), f. 1b; *Prorok Izaija*, f. 15c; *Sv. Luka Evanđelist*, f. 41c, f. 64a i f. 114a; *Prorok Elizej*, f. 43c; *Prorok Danijel*, f. 49a; *Evanđelist umjesto proroka Elizeja*, f. 55d; *Prorok Ilija*, f. 56d; *Anđeo, simbol Sv. Mateja Evanđelista*, f. 69c; *Sv. Ivan Evanđelist*, f. 99d, f. 100c, f. 101b, f. 117c (cijela figura) – ukupno 14 minijatura. Kao i kod gore spomenutih prikaza, gotički se elementi prepoznaju na razini oblikovanja tjelesnoga volumena, intenzitetu pokreta tijela, ruku i glave koji su slobodniji, razgibaniji i mekši, kao i po međusobnim razlikama u izgledu brada i frizura. Odjeća im je po srednjovjekovnoj

modi, sa suvremenim razrezima na plaštevima, a na glavama nose gotičke kape. Svetački su im atributi prikazani precizno i naturalistički. Ista je stvar i u drugome dijelu MHRV, gdje je mnogo više prikaza samo jednoga svetačkoga lika: Sv. *Andrija Apostol*, f. 148d; Sv. *Pavao Apostol*, f. 151c, f. 167d i f. 202d; Sv. *Jelena Križarica*, f. 159c; Sv. *Kirijak biskup i mučenik*, f. 160b; Sv. *Ivan Evanđelist*, f. 160c, f. 180b i f. 186b; Sv. *Barnaba Apostol*, f. 162b; Sv. *Antun Padovanski*, f. 162c; Sv. *Petar Apostol*, f. 166a; Sv. *Matej Apostol*, f. 167b; Sv. *Margareta mučenica*, f. 169d; Sv. *Marija Magdalena*, f. 170b; Sv. *Apolinar biskup*, f. 170c (s primjesom romaničkih elemenata); Sv. *Jakov Apostol*, f. 171a; Sv. *Lovro mučenik*, f. 173c; Sv. *Klara Asiška*, f. 174a; Sv. *Ludovik, franjevac i biskup*, f. 176a; Sv. *Bartolomej Apostol*, f. 176d; Sv. *Ludovik, francuski kralj* (pogrešno naslikan kao biskup u inicijalu P), f. 177b; Sv. *Augustin biskup*, f. 177b (s primjesom romaničkih elemenata); *Glavosijek Sv. Ivana Krstitelja*, f. 177d; *Anđeo, simbol Sv. Mateja Evanđelista*, f. 181c; Sv. *Mihovil Arkandeo*, f. 183a i f. 242b; Sv. *Jeronim*, f. 183c; Sv. *Franjo Asiški*, f. 183d; Sv. *Luka Evanđelist*, f. 184d; Sv. *Martin biskup*, f. 187c; Sv. *Katarina Aleksandrijska*, f. 189a – ukupno: 32 minijature. Ovamo još treba pribrojiti pet minijatura s dva lika (Sv. *Filip i Jakov apostoli*, f. 159a; Sv. *Dujam i Sv. Mihovil Arkandeo*, f. 160d (Sv. Dujam je s primjesom romaničkih elemenata); Sv. *Petar i Pavao apostoli*, f. 166d; Sv. *Marija Magdalena i Sv. Marta* (ilustrirani inicijal V), f. 175b; Sv. *Kuzma i Damjan*, f. 182b), te jednu minijaturu s tri svetačka lika, Sv. *Vid, Modest i Krescencija*, f. 163b.

Gotički realizam, odnosno naturalizam koji će još jače naglasiti sličnost s originalom, ne treba, međutim, smatrati općom osobinom stila na način da uvijek i u svemu odgovara stvarnom izgledu nekoga lika ili predmeta. On je, zapravo, »realizam osobitog«,<sup>41</sup> usmjeren na odabrane detalje koji će poslužiti za fiksiranje oštra zapažanja pojava iz svakodnevnoga života, ili će se njima naglasiti neki osobit, emocionalno najjači trenutak ili kakva važna pojedinost. Spomenut ćemo nekoliko primjera:

*Svećenik prilazi oltaru (Sacerdos accedit ad altare)* na f. 135c prikazuje zapadnu liturgiju. Prisutna je gotička opisnost u predočavanju likova, odjeće, raspoloženja, volumena, gesta. Realističnost (naturalizam) u opisu skulpturalnih i liturgijskih pojedinosti ima i dokumentaran karakter, jer pre-

<sup>41</sup> JANSON 1989: 252.

dočava srednjovjekovni izgled sakralnih interijera,<sup>42</sup> u prikazu kojih se rabe perspektivna skraćenja u prostoru (oltar, ciborij).<sup>43</sup>

Gotičko-realistične elemente, suvremene, jednostavne i bliske čovjekovu suživotu s prirodom i ritmom godišnjih doba, susrećemo na alegorijama mjeseci u *Kalendaru* (ff. 142r-147v). Znakovito je da se takva vrsta realizma u gotici najprije pojavila na minijaturnim skulpturalnim kompozicijama *Kalendaru* na pročeljima francuskih katedrala,<sup>44</sup> a tek onda na skulpturama većih razmjera.

*Prikazanje Kristovo u hramu (Svijećnica – Praesentatio in templo)* na f. 154b odlikuje gotički naturalizam u opisu likova, odjeće, raspoloženja i prostora, kao i emocionalna diferenciranost likova. Premda je na njihovim licima prisutan odjek bizantizma koji znači određenu krutost u oblikovanju, svaki je lik na svoj način emocionalno angažiran, i stoga drukčiji od ostalih likova u kompoziciji. Prisutan je anakronizam u prikazu odjeće, gotička obrnuta perspektiva u prikazu arhitekture i predmeta, pokušaj oprostorenja unutrašnjosti ambijenta pomoću perspektivnih skraćenja. Ove se osobine nalaze i na sljedećim minijaturama od kojih svaka prikazuje po jedan lik: *Sv. Jelena Križarica* (f. 159c); *Sv. Kirijak* (f. 160b) koji je u biskupskoj liturgijskoj odjeći; *Sv. Dujam i Sv. Mihovil Arkandeo* (f. 160d); *Sv. Antun Padovanski* (f. 162c) s realističnom crtom u prikazu svojih ljudskih i svetačkih kvaliteta (prikazan kao mudar i iskusan starac sijede kose), ali ne i svoje osobne fizionomije.<sup>45</sup> *Sv. Margareta mučenica* (f. 169d) ima gotički srednjovjekovni izgled frizure, dok nabori odjeće padaju okomito pod težinom tkanine. *Sv. Marija Magdalena* (f. 170b) lik je snažne emocionalne poruke. Detalji lica su odjeci adriobizantizma, inkorporirana u kasnu gotiku. Prisutan

<sup>42</sup> Usp. dalmatinske ciborije iz doba romanike i gotike – katedrala u Rabu, Poreču (1277.), Zadru (1332.), Kotoru (1364.), Trogiru (Majstor Mavro, 14. st.), Korčuli (M. Andrijić, 1486.-90.), te kapele u obliku baldahina iznad bočnih oltara splitske katedrale, kojih su autori Juraj Dalmatinac i Bonino da Milano. Usp. i šesterokutnu propovjedaonicu splitske katedrale (oko 1275.). Niz primjera nalazi se i na talijanskome tlu (ciboriji; propovjedaonice braće Pisano u Italiji i dr.).

<sup>43</sup> Ove su kompozicijske osobine prisutne i na bizantskome slikarstvu paleološkoga razdoblja.

<sup>44</sup> Usp. *Mjesečne radove* u četverolisnim okvirima, fasada katedrale u Amiensu, 13. st. JANSON 1989: 253, sl. 403.

<sup>45</sup> Gotička »realističnost« ne podrazumijeva nužno portretne karakteristike nekoga lika, premda u srednjovjekovnome slikarstvu postoje i takvi primjeri. Jedini lik s portretnim karakteristikama u MHrv je vojvoda Hrvoje na f. 242v.

je anakronizam u modelu odjeće, ali po načinu prikazivanja i popularnosti motiva u narednome, renesansnome razdoblju, taj se lik ovdje pojavljuje kao jedan od ranijih u povijesti europske umjetnosti. Oblikovanjem podsjeća na Donatellovu skulpturu *Sv. Marija Magdalena* u Firenzi,<sup>46</sup> premda je od nje starija pedesetak godina i utoliko naprednija. *Sv. Apolinar biskup* (f. 170c) naslikan je u srednjovjekovnoj liturgijskoj odjeći s atributima biskupske časti. Ponešto ukočene geste i prizvuk bizantizma u osnovnoj liniji oči – nos – usta apsorbirani su u gotički naturalistički obrazac, dok nezgrapnost u oblikovanju volumena podsjeća na romaniku. *Sv. Jakov Apostol* (f. 171a) gotički je lik u cjelini i detaljima. Odjeven je poput srednjovjekovnoga putnika, hodočasnika u Compostelu, što je anakronizam s obzirom na časnost lika i činjenice da je cilj njegova hodočašća crkva sv. Jakova u Composteli. Na njeznu licu s gotičkom šiljastom bradom prisutna je težnja prema individualizaciji, a ujedno je sugerirana i osjećajnost. Kod *Sv. Lovre mučenika* (f. 173c) detaljno je opisana odjeća i frizura koje odaju mladoga đakona, kao i liturgijska oprema (kadionica srednjovjekovnoga oblika). Ispod nabora odjeće koji prirodno padaju razaznaje se voluminoznost tijela. Fizionomija lica je individualizirana, a osjeća se prisnost u odnosu na promatrača. Precizno je prikazan i smjer pramenova kratko pošišane kose, ispod koje se vidi pomno naslikano desno uho.

Suvremenost srednjovjekovne odjeće (obične, redovničke ili liturgijske) očita je kod *Sv. Klare* (f. 174a), *Sv. Ludovika, franjevca i biskupa* (f. 176a), *Sv. Ludovika, francuskoga kralja* (f. 177b), *Sv. Augustina biskupa* (f. 177b), *Sv. Kuzme i Damjana* (f. 182b). *Sv. Mihovil Arkandeo* (f. 183a) dan je kao gotičko-ranorenesansni vitez, sa svom viteškom opremom. Lice mu je ljepušasto, okruglo, obilježeno kasnogotičkim humanizmom s pokušajem individualizacije. U izrazu lica očitava se empatičnost i mirnoća, kao i aktivan odnos prema promatraču. *Sv. Mihovil Arkandeo* na f. 242b je u pokretu, iako su pokreti još uvijek prilično kruti, kao da su zaustavljeni. Linija vitka i elegantna tijela u blagoj je gotičkoj S-liniji, dok su odjeća i oprema izraz kasnosrednjovjekovne viteške kulture zapadnoeuropskih dvorova, ali i ranorenesansne mode talijanskih (firentinskih) plemića, stasalih u okružju huma-

<sup>46</sup> Donatello: *Sv. Marija Magdalena*, oko 1454.-1455. drvo, Firenza, Krstionica (usp. JANSON 1989: 313). Ova je skulptura postala uzorom mnogim istoimenim renesansnim motivima u europskoj umjetnosti.

nizma. Vidljiv je gotički naturalizam u opisu cjeline i detalja, te humanizam u izrazu lica, odjeće i pokreta. Sv. Jeronim (f. 183c), svetac koji je u MHRV najviše »dalmatinski«, prikazan je kao starac krupnije tjelesne građe, kratko pošišane sijede kose i duge sijede brade. Odjeven je u dugu sivkasto-bijelu haljinu, malko podignutu u struku i privezanu nevidljivim pojasom. Preko nje ima prebačen crveni plašt sa zlatnom podstavom i kukuljicom, a na glavi velik kardinalski crveni šešir široka oboda zavrnutu prema gore poput kape. U lijevoj ruci drži maketu omanje crkve sa zvonikom; možda je to crkva sv. Mihovila u Splitu.<sup>47</sup> Uočljiva je težnja k individualizaciji u fizionomiji tijela i izrazu lica. Odjeven je tako kako su se u srednjemu vijeku prikazivali ranokršćanski rimski svećenici koji su obnašali funkcije kasnijih kardinala. Kod Sv. Franje Asiškoga (f. 183d), Sv. Martina biskupa (f. 187c) i Sv. Katarine Aleksandrijske (f. 189a) ističe se humanizacija osjećaja i aktivan odnos prema promatraču. Sv. Katarinu, izduženu i vitku figuru, odlikuje još i skladan pad nabora odjeće koji diskretno naznačuju gotičku S-liniju tijela kao jedan od elemenata dvorskoga međunarodnoga stila i »lijepih Madona«,<sup>48</sup> osobinu koja se u zapadnoj gotičkoj minijaturi razvila pod utjecajem gotičke skulpture. Odjeća je svetice kraljevska, po ukusu srednjega vijeka.

#### 4.4. Minijature u slikarskome ozračju Paola Veneziana

Sagledane u konkretnijemu slikarskome okružju, gotičke osobine minijatura MHRV ogledaju se u specifičnim stilskim nijansama u odnosu na Paola Veneziana i sličnih mu slikara u Dalmaciji. Od njihovih pak slikarskih prethodnika ponajvažniji je Giotto koji je svojom padovanskom fazom<sup>49</sup>

<sup>47</sup> KEČKEMET 1995: 345.

<sup>48</sup> Usp. *Parišku Bogorodicu*, poč. 14. st., Paris, crkva Notre-Dame (JANSON 1989: 252), kao i *Bogorodicu Navještenja*, 14./15. st., mramor, Zadar, Narodni muzej (SJAJ 1990: 193 i 323).

<sup>49</sup> Period između 1303. i 1305. Nakon freski u kapitolu crkve Sv. Antuna Padovanskoga, mnogo je značajniji fresko-ciklus u Cappelli degli Scrovegni. U odnosu na fresko-ciklus u asiškoj Gornjoj bazilici sv. Franje (1297.-1300.), u Padovi oblici postaju smireniji i zaokruženiije konturirani (sažetiji), s više slobode u komponiranju te istaknutijim koloritom, s time da osobito dolazi do izražaja modri azur u pozadini. S obzirom na razvoj i preobrazbu stila, kao učenik Cimabuea formiranoga prema tradicionalnoj hijeratsko-bizantskoj shemi (»maniera greca«), usvojio je njegove jasne konture koje će ispuniti novim osjećajem za voluminoznost oblika, i tako u umjetnosti ostvariti »prijevod iz grčkog na latinski«. CENNINI 1871; BABIĆ 1962: 382.

pridonio obogaćenju tradicionalnoga venetskoga adriobizantskoga obrasca u smjeru razvoja kompozicijski zrelijega koncepta, morfološki bliskijega humanističkoj, tipično zapadnjačkoj građansko-aristokratskoj percepciji gotike kao umjetničkoga i estetskoga izraza.

Giottovski elementi već su ranije uočeni na minijaturama MHrv,<sup>50</sup> premda je, prema rezultatima novijih istraživanja,<sup>51</sup> vrlo vjerojatno da je njihov sitnoslikar bio upućen u slikarstvo Paola Veneziana, kao i u djela drugih gotičkih slikara na dasci koji su stvarali u ozračju njegova slikarstva,<sup>52</sup> dok se na području iluminacija spominju minijature u *Vatikanskome hrvatskome molitveniku* iz druge trećine 15. st., napisanome latinicom na hrvatskome jeziku, a oslikanome rukom nepoznatoga dubrovačkoga slikara.<sup>53</sup> Ipak, premda ispravno uočeni i korektno interpretirani,<sup>54</sup> giottovski elementi na minijaturama MHrv, po našem mišljenju, nisu rezultat izravnoga ugledanja u Giottove predloške, već vrsta stilske konstante koja će, zahvaljujući Giottu kao rodonačelniku nove gotičko-humanističke koncepcije u zapadnoeuropskome stilsnome izrazu ranoga 13. stoljeća, zadugo ostaviti traga u gotičkoj umjetnosti, poglavito slikarstvu. Asimiliravši pritom neke kompozicijske i morfološke karakteristike Giotta, kao i spektar boja sijenske škole,<sup>55</sup> Paolo je razvio vlastiti umjetnički govor koji je venecijansko slikarstvo pretvorio u svečanost živih boja i dubokih, toplih tonova, nadodavši tradicionalnoj adriobizantskoj pozlati novu, stvarnomu životu mnogo bližu kolorističnu notu. Analizom boja u Paolovu slikarstvu, i slikarstvu njegovih gotičara, uo-

<sup>50</sup> JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110; FUČIĆ 1964: 30; PANTELIĆ 1970: 78.

<sup>51</sup> Usp. ĐURIĆ 1957; PRIJATELJ 1984: 311(91)-318(98); IVANČEVIĆ 1993: 106.

<sup>52</sup> Većinom su »nepoznati majstori«, »sljedbenici Paola Veneziana«, »djela radionice Paola Veneziana«, »slikari venecijanskoga kruga« i sl. Po imenu se spominju: Slikar Benedikt, Marco Paolov Veneziano?, Jacobello del Fiore, Michele Giambono, Menegelo Ivanov de Canali, Catarino, a od mlađih Ivan Ugrinović, Dujam Vušković, Matej Junčić, Blaž Jurjev Trogirani, Ercole del Fiore? i Zanino di Pietro. Svi su radili tempere na drvu s pozlatom. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 58-183; ZLAMALIK 1967.

<sup>53</sup> Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Barb. Lat. 370*. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 184-185.

<sup>54</sup> V. bilj. 28.

<sup>55</sup> Sijenska slikarska škola 13. st. transformirala je tradicionalnu »manieru bizantinu« u specifičan gotički izraz koji se odlikuje idealizmom, profinjnim lirizmom i osjećajnošću. Prethodnik škole bio je Guido da Siena (djelovao oko 1250.-1270.), a ostali predstavnici su: Duccio di Buoninsegna (1255/60.-1319.), Simone Martini (1284.-1344.), Lippo Memmi (djelovao između 1317. i 1357.), Pietro i Ambrogio Lorenzetti (+ 1348.?), Barna (+1380.), Sassetta (Stefano di Giovanni, 1392.-1451.).

čavaju se sličnosti njihove koloristične game s paletom iluminatora MHrv, neovisno o tome naginju li minijature više Bizantu ili Zapadu.

Strukturalno, u MHrv riječ je o pokušaju oprostorenja volumena po uzoru na Giotta, pri čemu ljudski lik postaje aktivan čimbenik u kreiranju unutar-nje strukture prikaza, mekanijom i realističnijom anatomijom tijela, pogotovo u narativno bogatijim scenama, većom pokrenutošću tijela i prirodnijim naborima u odnosu na romaničku krutost i shematičnost. Kompozicije nisu nužno simetrične kao u Bizantu, već su više izmahnute u pravcu giottovske dijagonale, naročito u skupnim scenama. U prikazima arhitekture ili elementa u vanjskome ili unutrašnjemu prostoru (*Uskrišenje Lazarovo*, f. 57a; *Uskrišenje Kristovo*, f. 98c; *Sv. Marija Magdalena kraj Kristova groba*, f. 102b; *Prikazanje Kristovo u hramu*, f. 154b; *Rođenje Blažene Djevice Marije*, f. 178d) prisutna su gotička perspektivna skraćjenja, u detaljima najbolje vidljiva na prikazu knjiga *Svetoga pisma* koje sveci i novozavjetni likovi drže u ruci. Nadalje, gotički vitke i izdužene likove odlikuje gracioznost pokreta i pažljiva izrada ruku i prstiju, premda su u nekim slučajevima šake s prstima nespretne, predimenzionirane ili su prsti jako izduženi (*Prorok Izaija*, f. 15c; *Sv. Luka Evanđelist*, f. 41c; *Prorok Elizej*, f. 43c; *Prorok Danijel*, f. 49a; *Slijepac od rođenja*, f. 54c; *Anđeo – simbol Sv. Mateja Evanđelista*, f. 69c; *Uskrsnuće Kristovo*, f. 98c; *Sv. Ivan Evanđelist*, f. 99d; *Sv. Matej Apostol*, f. 167b; *Sv. Jakov Apostol*, f. 171a; *Anđeo – simbol Sv. Mateja Evanđelista*, f. 181c). Nalik su rukama na jednoj hvarskoj te zadarskim i splitskim ikonama Bogorodice s Djetetom iz doba romanike,<sup>56</sup> ali i na gotičkim temperama na drvu od kojih su neke s pozlatom. To su: *Ugljanski triptih* iz prve treći-

<sup>56</sup> Hvar: Nepoznati autor, *Bogorodica s Djetetom (Hvarska Bogorodica)*, katedrala u Hvaru, 13. st. (usp. GAMULIN 1971: sl. u boji I; FISKOVIĆ 1987: 66; RAUTER PLANČIĆ 2006: 308); Zadar: Zadarski majstor?, *Bogorodica s Djetetom* iz katedrale sv. Stošije, sredina 13. st., Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti – dalje: SICU (usp. GAMULIN 1971: sl. u boji II; HILJE; TOMIĆ 2006: 100; FISKOVIĆ 1987: 67; RAUTER PLANČIĆ 2006: 316; SJAJ 1990: 64); Nepoznati majstor, *Bogorodica s Djetetom* iz crkve sv. Šime, sredina 13. st., Zadar, SICU (usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 102; RAUTER PLANČIĆ 2006: 313; FISKOVIĆ 1987: 83; SJAJ 1990: 65); Nepoznati majstor, *Bogorodica s Djetetom* iz crkve sv. Nediljice, sredina 13. st., El Paso (Texas), Museum of Art (usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 103) – sve su tempere na drvu. Split: Splitski majstor, *Gospa od Zvonika*, *Gospa od Sustjepana*, *Gospa od Žnjana* (sve iz oko 1270.-1290.), Split, Riznica katedrale (usp. GAMULIN 1971: sl. u boji III, IV i V).

ne 14. st.,<sup>57</sup> *Triptih* u zbirci Thyssen-Bornemisza u Madridu,<sup>58</sup> *Catarinovo? Raspelo* iz posljednje četvrtine 14. st.,<sup>59</sup> *Bogorodica koja doji Dijete* Ivana Petrova iz Milana,<sup>60</sup> *Triptih Varoške Gospe*<sup>61</sup> i dio poliptiha s likom sv. Ivana Krstitelja<sup>62</sup> Ivana Menegela de Canalija, kraj 14. st., *Triptih* iz 1320. god. Majstora Lenjingradskoga diptiha,<sup>63</sup> *Bogorodica s Djetetom*, 14. st., djelo slikara Benedikta,<sup>64</sup> *Bogorodica s Djetetom* – središnja kompozicija *Ugljanskoga poliptiha* iz sredine 15. st.,<sup>65</sup> *Bogorodica s Djetetom* – središnji dio zabata korčulanskoga poliptiha *Oplakivanje sa svecima* iz 1438.-1439. Blaža Jurjeva Trogirana<sup>66</sup> te *Bogorodica s Djetetom* nepoznatoga slikara iz druge četvrtine 14. st.<sup>67</sup> Slične motive pronašli smo i među iluminacijama zadarskih latinskih rukopisa iz doba romanike, vjerojatno s kraja 13. st., na primjer: *Izak i njegovi sinovi* – inicijal T na f. 52v u *Antifonaru »C«*,<sup>68</sup> *Sveti Franjo* – inicijal F na f. 4 i *Krunjenje Bogorodice* – inicijal V na f. 115v u *Antifonaru »E«*,<sup>69</sup> *Sveti Ivan Evanđelist* – inicijal U na f. 123 u *Antifonaru »H«*.<sup>70</sup>

Na mnogim figurama u *Proprium sanctorum*, osobito skupnim scenama i minijaturama bliže kraju MHrv, bogati pad nabora odjeće prati volu-

<sup>57</sup> Zadarski slikar?. Zadar, SICU. Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 18 i 125-131.

<sup>58</sup> V. HILJE; TOMIĆ 2006: 19.

<sup>59</sup> Zadar, SICU. V. HILJE; TOMIĆ 2006: 140-141.

<sup>60</sup> Slika iz Samostana sv. Marije. Detalj (prije restauracije). HILJE; TOMIĆ 2006: 28. Usp. i *Bogorodicu s Djetetom* (Ivan Petrov iz Milana?), danas u dvorcu Wawel u Krakówu. – HILJE; TOMIĆ 2006: 27.

<sup>61</sup> Osobito: središnja kompozicija. Zadar, SICU. V. HILJE; TOMIĆ 2006: 151-152; GAMULIN 1971: sl. u boji XII; SJAJ 1990: 83.

<sup>62</sup> Nekoć u zbirci pravoslavnoga Manastira sv. Arandela na Krki. Za vrijeme Domovinskoga rata ukradena, danas u Beogradu. Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 154-155.

<sup>63</sup> Osobito: središnja kompozicija. Split, Arheološki muzej. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 62-63.

<sup>64</sup> Trogir, Zbirka crkvene umjetnosti katedrale sv. Lovre. HILJE; TOMIĆ 2006: 68-69.

<sup>65</sup> Zadar, Samostan sv. Frane. Djelo je Dujma Vuškovića (GAMULIN 1971: sl. u boji XX; SJAJ 1990: 85-86; RAUTER PLANČIĆ 2004: 156-157), odnosno Ivana Petrova iz Milana (HILJE; TOMIĆ 2006: 170-179); ujedno je »vrhunsko djelo hrvatskog gotičkog slikarstva, na tragu najboljih ostvarenja *internacionalne gotike*«. HILJE; TOMIĆ 2006: 178.

<sup>66</sup> Korčula, Crkva Svih Svetih. V. u GAMULIN 1971: sl. u boji XIX; BLAŽ 1986-1987: 52 i 98-99.

<sup>67</sup> Slikar venecijanskoga kruga. Zagreb, Zbirka obitelji Tironi (v. RAUTER PLANČIĆ 2004: 126-127).

<sup>68</sup> Zadar, Samostan sv. Frane. Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 105.

<sup>69</sup> Zadar, Samostan sv. Frane. Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 32 i 107.

<sup>70</sup> Zadar, Samostan sv. Frane. Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 118.



men tijela, a ne obavlja ga poput krute tkanine s oštro lomljenim crtama. Karakteristična su ljepuškasta, nježna i izdužena lica, šiljaste bradice kod muških likova, gotičke kape,<sup>71</sup> srednjovjekovni način odijevanja, te oruđa i alati u *Kalendaru*.<sup>72</sup>

Osim dokumentarne vrijednosti detalja dalmatinskih ruralnih i urbanih ambijenata početkom 15. stoljeća, na minijaturama MHrv postoje i i arhivski provjerljivi povijesni elementi. To su motivi srednjovjekovnih zidina grada Splita, bivše Dioklecijanove palače iz 3. stoljeća (*Krist sa Samarijankom*, f. 47d; *Uskrišenje sina udovice iz Naima*, f. 56b; *Raspeće Kristovo*, f. 138v),<sup>73</sup> prikazanih kao i na ilustriranoj stranici prijepisa splitske *Kronike Tome Arhiđakona*, to jest grbu grada Splita u rukopisu *Historia Salonitana*<sup>74</sup> te heraldički elementi koji se odnose na vojvodu Hrvoja: *Vojvoda Hrvoje na konju* (minijatura na cijeloj stranici), f. 242v i *Grb vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića* (minijatura na cijeloj stranici), f. 243r.<sup>75</sup>

#### 4.5. Odjeci kasnogotičkoga međunarodnoga dvorskoga stila

Valja spomenuti i elemente kasnogotičkoga međunarodnoga dvorskoga stila koji je u Europi oko 1400. općeprihvaćena pojava. Naziva se i »internacionalni stil«. To je specifičan likovni izraz u europskome slikarstvu

<sup>71</sup> Usp. PANTELIC 1970: 50; VIGORELLI 1967: sl. 107, 108; BELLOSI 1991: sl. 111, 55; GIOTTO [2000.?): sl. 115, 79; ARTE 2000: *La cacciata dei demoni da Arezzo* (sl. 10), 56; RAUTER PLANČIĆ 2004: 58 (*Pala Bembo*); MOKROVIĆ 2008: 355-356. Gotičke kape, koje je osobito naglasila M. Pantelić (PANTELIC 1970: 50), a slične primjere nakon nje pronašla Lj. Mokrović (MOKROVIĆ 2008: 355-356), nisu, međutim, specifično Giottova karakteristika. Kao odjevni predmet, nalazimo ih i na slikama drugih gotičkih umjetnika, budući da su bile dio suvremene srednjovjekovne odjeće. Spomenute autorice izdvojile su ih zbog očite sličnosti s Giottovim modelima, jer izgledaju gotovo kao da ih je naslikala ista ruka.

<sup>72</sup> Neki predmeti i alati koji se još i danas koriste na selu, oblikom su i funkcijom posve isti kao na minijaturama u MHrv.

<sup>73</sup> Vidi više u PANTELIC 1970: 49-50 i bilj. 27. i 28. na str. 50; 51, 53.

<sup>74</sup> PANTELIC 1970: 50 i 53, tab. VII, 1.; PRIJATELJ 1984: 311(91) i dr.; TOMA ARHIĐAKON 2003: 447.

<sup>75</sup> O heraldičkome i povijesno-dokumentarnome značenju grba vojvode Hrvoja, prikazana na spomenutim dvjema minijaturama vidi više u PANTELIC 1970: 85-86. i table XLIII i XLV. Napominjemo, međutim, da se u njezinu tekstu potkrala pogreška u numeraciji jedne minijature: *Grb vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, hercega splitskoga*, u MHrv se nalazi na f. 243r (ujedno posljednjoj stranici u MHrv), a ne na f. 242r, kako je navedeno na str. 85 i legendi ispod table XLIII. Na f. 242r, u stupcu b, naslikan je *Sv. Mihovil Arkandeo*.

14. i ranoga 15. stoljeća. Razvio se kao varijanta gotičke umjetnosti koja ističe ukus i manire aristokratskoga društva i dvorsku estetiku, diktirajući time »duh vremena«. Na njegovo je oblikovanje utjecalo sijensko slikarstvo ranoga 14. st. (Simone Martini), ali i Giottovo i firentinsko slikarstvo. Odlikuje se bogatstvom boja i dekorativnom elegancijom oblika, a svojim apstraktnim formalizmom odmiče se od morfoloških principa visoke gotike koja daje prednost tektoničnosti volumena u odnosu na ilustrativni linearizam. Javlja se diljem cijele Europe: u sjevernoj Italiji, južnoj i sjevernoj Francuskoj, Njemačkoj, Češkoj, Nizozemskoj i Engleskoj. Karakterizira ga S-linija tijela, zlatna gotička kruna na glavi Bogorodice i Djeteta Isusa u njezinu naručju te svetačkih i kraljevskih likova, kao na *Sv. Jeleni Križarici*, f. 159c i *Sv. Katarini Aleksandrijskoj*, f. 189a u MHRV. Tu je još mnoštvo tkanina od finih materijala, te svijetle i sjajne boje, često obogaćene decentnim zlatnim ornamentom. Podrijetlo je dvorskoga stila u »međunarodnome« venecijanskome okružju, koje je postupno utiralo put sve većemu stilskom obogaćenju kako gotičkoga stila na Zapadu, tako i s obzirom na materijalna bogatstva podrijetlom s Istoka. Odnosno, te su se mogućnosti pojavile i postupno sve više razvijale nakon pada Konstantinopola 1204. godine, a Venecija je, kao lučki i trgovački grad, bila susretište i središte »mediteranskog internacionalnog umjetničkog stila«,<sup>76</sup> koji nije ni tipično bizantski ni posve zapadnjački,<sup>77</sup> već su u nj utkani elementi bizantske i zapadne umjetnosti.

#### 4.6. Minijature u ozračju rane renesanse

Konačno, na razmeđu 14. i 15. stoljeća, dok su u Zapadnoj Europi paralelno egzistirali gotički obrasci s ponekim romaničkim reliktom, u pravoslavlju je bizantski stil obogaćen narativnošću i deskriptivnošću nalik gotici (zreli paleološki stil), a s obje strane Jadrana ispreplitali su se stilovi i njihove inačice u osvitu Novoga doba, pa nije čudno što ranorenesansne elemente nalazimo već na minijaturama MHRV, ali i Hvalova zbornika.<sup>78</sup> Gumbi, krojevi hlača, razrezi na plaštevima, trake u kosi ženâ, muške frizu-

<sup>76</sup> BELTING 2004: 53. i bilj. 1. na istoj str.

<sup>77</sup> Usp. BELTING 2004: 53.

<sup>78</sup> HVALOV 1986.

re s kovčama, oklopi, ratnička oprema, cipele i plemićka odjeća slični su ukusu talijanskih,<sup>79</sup> ali i hrvatskih<sup>80</sup> plemića u 14. i početkom 15. stoljeća. Nisu izuzetak ni sveci zaštitnici, prikazani u skladu sa svojim staležom, a prema običajima s početka 15. stoljeća (*Sv. Dujam*, f. 160d), dok *Sv. Mihovil* (f. 183a), arkandeo i vojskovođa nebeske vojske, ima odjeću i opremu srednjovjekovnoga viteza kao na minijaturi hrvatskoglagoljskoga *Ljubljanskoga brevijara*, f. 205.<sup>81</sup> Za razliku od f. 183a, njegov je lik na f. 242b sličniji *Sv. Mihovilu* na *Ugljanskome poliptihu* iz 1384., djelu zadarskoga slikara Blaža Lukina,<sup>82</sup> *Sv. Mihovilu* na poliptihu *Sveta Katarina sa svecima* iz 1436.-1439. Blaža Jurjeva Trogirana<sup>83</sup> (s razlikom što ovdje ima krila), *Sv. Jurju* na *Triptihu Varoške Gospe*, oko 1400., Menegela Ivana de Canalijs<sup>84</sup> (ovdje: ima štit i nema plašt), a po ideji i impostaciji donekle i polufigurama *Sv. Krševana* i *Sv. Dimitrija* na *Ugljanskome poliptihu*,<sup>85</sup> oko 1450., autora

<sup>79</sup> Usp. Ambrogio Lorenzetti, *Dobra uprava*, 1338.-1340., freska, Siena, Općinska palača (JANSON 1989: 272); Minijatura iz rukopisa u Oxfordu *Ms. Bodl. 264*, f. 218, oko 1400., na kojoj je dan prikaz kasnosrednjovjekovne Venecije, njezina bogatstva, građana i gradskih prizora (usp. LE GOFF 1998: 76-77 i 79-80).

<sup>80</sup> Usp. Paolo Veneziano?, *Sveti Kvirin* na *Poliptihu Sv. Lucije*, oko 1350., tempera na drvu i pozlata, Krk, Biskupski ordinarijat (RAUTER PLANČIĆ 2004: 78-79); Paolo Veneziano, rimski centurion na središnjoj kompoziciji oltarne pale *Raspeće i šest svetaca*, poč. druge polovice 14. st., tempera na drvu, polikromija i pozlata, Rab, Riznica Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije (RAUTER PLANČIĆ 2004: 82-84); Marko Paolov Veneziano?, lijevi lik u *Bičevanju Kristovu* na triptihu *Tri prizora Kristove muke*, oko 1380., tempera na drvu, Ljubljana, Narodna galerija, inv. br. NGS 1797 (RAUTER PLANČIĆ 2004: 112-113); *Škrinja sv. Šimuna*, 1380., kucani srebrni lim, Zadar; Blaž Jurjev Trogirani, *Sv. Mihovil* (bez krila) na poliptihu *Bogorodica s Djetetom i svecima*, Trogir, Zbirka crkvene umjetnosti, 1434./1435. (usp. BLAŽ 1986-1987: 40 i 89-90; BLAGO 2002: 44-45). Slični su primjeri i u *Hvalovu zborniku*, bosanskome rukopisu iz 1404., koji je većim dijelom oslikala ista ruka kao i MHrv (usp. HVALOV 1986).

<sup>81</sup> Usp. *Sveti Mihovil* na minijaturi u 2. dijelu *Ljubljanskoga hrvatskoglagoljskoga brevijara*, 15. st., Ljubljana, NUK, *Ms 163 (C 163 a/2)*, f. 146r (usp. MUNK 1964: 61, kao i reprodukciju na omotu knjige; PANTELIĆ 1970: 65).

<sup>82</sup> Usp. KARAMAN 1958: 68; PANTELIĆ 1970: 65.

<sup>83</sup> Blaž Jurjev Trogirani i radionica. Prvi lik slijeva od središnjega lika *Sv. Katarine*. Tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika. Trogir, Zbirka umjetnina Samostana sv. Dominika (usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 164-165; BLAŽ 1986-1987: 46 i 94-95).

<sup>84</sup> Lik na desnome krilu triptiha, koji se nekoć nalazio u zadarskoj crkvi sv. Šime. Tempera na drvu i pozlata. Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti (usp. SJAJ 1990: 82; RAUTER PLANČIĆ 2004: 142-143; HILJE; TOMIĆ 2006: 151 i 153).

<sup>85</sup> Likovi u gornjem redu *Ugljanskoga poliptiha* (tempera na drvu i pozlata). Zadar, Zbirka Franjevačkoga samostana sv. Frane. (usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 156-157; HILJE; TOMIĆ 2006: 170).

Dujma Vuškovića<sup>86</sup> odnosno Ivana Petrova iz Milana.<sup>87</sup>

*Vojvoda Hrvoje na konju* (f. 242v) i *Grb vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića* (f. 243r) svjetovni su kasnogotički motivi, koji graniče s ranorenesansnim ukusom. Oblikom pak lica, kovrčama u kosi i naturalistički prikazanom viteškom opremom s oklopom, štitom, mačem i perjanicom, sličan je već spomenutima *Sv. Krševanu* i *Sv. Dimitriju* na *Ugljanskome poliptihu*, dok se *Sv. Krševan* na korskim sjedalima iz 1394. u crkvi sv. Frane u Zadru<sup>88</sup> doima gotovo kao Hrvojev kompozicijski prototip. *Vojvoda Hrvoje* opremljen je kao Menegelov *Sv. Juraj*,<sup>89</sup> njegov prethodnik po mjestu nastanka (Dalmacija) i većoj dostupnosti mogućega uzora (Zadar), ali i Boninov *Orlando* iz 1418.,<sup>90</sup> dubrovački kasnogotičko-ranorenesansni vitez-plemić, suvremenik renesansnoga Donatelloga *Sv. Jurja* u Firenci.<sup>91</sup>

## 5. ZAKLJUČAK

U cjelini, svojim su stilskim osobinama minijature MHrv gotičke. Ipak, detaljnija morfološka analiza pokazuje da se ne može govoriti o predlošku koji bi bio toliko stilski »čist« da pritom isključuje primjese drugih stilova (romanike i rane renesanse), to više što se i sam gotički izraz kreće u rasponu od tvrđega i nespretnijega ranogotičkoga do anatomske uvjerljivijega, pokrenutijega i deskriptivnim detaljima bogatijega kasnogotičkoga. Osim toga, gotički izraz uključuje prerađene, izvorno bizantske sheme koje su se, udružene sa zapadnim romaničkim i gotičkim elementima, tijekom srednjega vijeka razvile u specifičan fenomen adriobizantizma. Stoga je morfološki obrazac minijatura u MHrv plod napredne težnje likovnoga stremljenja s obzirom na prostorni i vremenski kontekst Dalmacije početkom 15. stoljeća,

<sup>86</sup> Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 156.

<sup>87</sup> Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 170.

<sup>88</sup> SJAJ 1990: 198.

<sup>89</sup> Menegelo Ivanov de Canali, *Triptih Varoške Gospe* (tempera na drvu i pozlata), oko 1400., Zadar, SICU (usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 142-143; HILJE; TOMIĆ 2006: 151 i 153).

<sup>90</sup> Bonino da Milano, *Orlando* (kameni reljef na stupu za isticanje državne zastave), 1418., Dubrovnik, gradski trg (usp. IVANČEVIĆ 1993: 107; FISKOVIĆ 2000: 655).

<sup>91</sup> Donatello, *Sv. Juraj*, oko 1415.-1417., mramor, Firenca, izvorno u niši crkve Or San Michele (danas zamijenjen brončanom kopijom, a original je u Narodnome muzeju u Firenci). Usp. JANSON 1989: 308.

a anakron s obzirom na udio stilski već prevladanih oblikovnih shema. To se odnosi na elemente romanike i ustrajavanje na relativno tvrdim preradama izvornih bizantskih obrazaca, dok adriobizantski elementi, koliko god bili »anakroni«, sve više bivaju asimilirani u zapadnu gotičku matricu (izduženost, vitkost i elegancija tijela i profinjen izraz lica).

Pučke predodžbe događaja vezanih uz Kristovo rođenje u svezi su s apokrifnim izvještajima. Dominantni stilski preplet na minijaturama u MHRv sastoji se od bizantskih te zapadnih, uglavnom gotičkih elemenata. Pritom je tradicija kršćanskoga Istoka posredovana iz druge ruke, kao što je bila praksa u venetskom i sjevernotalijanskome području te u hrvatskom kontinentalnome i priobalnome pojasu od Istre do Dalmacije. Uz gotiku kao glavnu stilsku podlogu minijatura u MHRv, zastupljeni su i drugi stilski elementi.

Razlikuje se udio bizantskih i romaničkih elemenata koji su u MHRv izraženiji na manjemu dijelu prikaza, i to pretežno u prvome dijelu. Stilski prijelomna minijatura odnosno likovni međaš u stilskom razvoju minijatura u MHRv je *Svećenik prilazi oltaru* (f. 135c). Budući da tijekom procesa iluminiranja sam minijaturist postupno doživljava sve veću zrelost u razvoju svoga gotičkoga izraza na način sličan stilskom razvoju u europskoj umjetnosti općenito, ova minijatura označava svojevrsnu granicu između prvoga i drugoga dijela MHRv u kvalitativnome i kvantitativnome pogledu. S obzirom na broj minijatura u MHRv, manje ih je u prvome, a više u drugome dijelu. Kvalitativno, u drugome dijelu MHRv, od minijature na f. 135c pa do posljednje minijature na f. 243r, smanjuje se udio bizantskih elemenata, a značajno povećava udio gotičkih. Ovi pak, po svome slikarskome rukopisu, kompoziciji i koloritu, uvjerljivo ukazuju na okružje Paola Veneziana, a preko njega nas, u obratnome smjeru, vodi put do Giotta i temeljnih načela gotičke umjetnosti. Sazrijevanje gotičkoga stila može se pratiti od jednostavnijih i skromnijih ostvarenja na pojedinačnim prikazima u prvome dijelu MHRv koji su bliži predpaolovskom ili ranopaolovskom slikarstvu, preko detaljima obogaćenih skupnih scena na starozavjetnim, novozavjetnim i apokrifnim prikazima, sve do gracioznih kraljevskih i svetačkih likova u *Proprium sanctorum*, kreiranih po uzoru na kasnosrednjovjekovni međunarodni dvorski stil, popularan od Veneta na jugu do Engleske na sjeveru Europe. Na kraju, kada se kasnogotički humanizam približio svojoj kulminaciji u ranoj renesansi, na nj su se nadovezali ranorenesansni elementi

koji, unatoč nekim kronološki starijim (romaničkim i bizantskim) oblicima, svojom prisutnošću u MHrv, s jedne strane svjedoče o stilskoj višeslojnosti prisutnoj na minijaturama u MHrv, a s druge o uklopljenosti hrvatske srednjovjekovne rukopisne minijature u suvremene tokove europske slikarske umjetnosti.

#### IZVORI

- CODEX. 6. st. *Codex Purpureus Rossanensis*. Rossano, Nadbiskupska biblioteka.
- GRABAR, B.; A. NAZOR; M. PANTELIĆ. 1973. *Hrvatskoglagojski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. (sub redactione V. Štefanić). Zagreb-Ljubljana-Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«, Mladinska knjiga i Akademische Druck- und Verlagsanstalt (+ faksimil).
- HVALOV. 1986. *Hvalov zbornik: Codex »Christiani« nomine Hval* (faksimil originala iz Univerzitetske biblioteke u Bologni) + *Zbornik Hvala Krstjanina: transkripcija i komentar*. N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor, J. Maksimović (ur.). Sarajevo: Svjetlost i Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- JAGIĆ, V.; L. THALLÓCZY; F. WICKHOFF. 1891. *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*. Vindobonae.
- LJUBLJANSKI. 15. st. *Ljubljanski hrvatskoglagojski brevijar*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 163 (C 163 a/2).
- MS. Bodl. 264. 14. st. *MS. Bodl. 264*. Oxford, Bodleian Library.
- TOMARHIDAĀKON. 2003. *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Split: Književni krug.
- VATIKANSKI. 15. st. *Vatikanski hrvatski molitvenik*. Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Barb. Lat. 370.

#### LITERATURA

- ARTE. 2000. *Arte e storia di Assisi: Città del Giubileo 2000*. Firenze: Bonechi.
- BABIĆ, LJ. 1962. Giotto (Angiolotto?) di Bondone. *Enciklopedija likovnih umjetnosti, svezak II: D-Ini*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 381-384.
- BADURINA, A. 1983. Minijature u glagoljskim rukopisima. *Minijatura*. Beograd-Zagreb-Mostar: Jugoslavija, Spektar i Prva književna komuna, 36-38.
- BADURINA, A. (ur.). 1985. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost.
- BADURINA, A. 2000. Iluminirani latinički i glagoljički rukopisi. HERCIGONJA, E. (ur.). 2000, 665-676.
- BADURINA, A.; F. STELÈ; V. MOŠIN; Z. JANC; M. MIHAILOVIĆ. 1983. *Minijatura*. Beograd-Zagreb-Mostar: Jugoslavija, Spektar i Prva književna komuna.

- BELLOSI, L. 1991. *Giotto*. Firenze: Scala.
- BELTING, H. 2004. Bizant u Veneciji nije Bizant u Bizantu. RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2004, 53-56.
- BLAGO. 2002. *Blago trogirskih riznica: Umjetničko i kulturno naslijeđe od 1000. do 1600. g. (Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 27. prosinca 2001.-3. ožujka 2002.)*. B. Rauter Plančić (ur.). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori. (katalog izložbe).
- BLAŽ. 1986-1987. *Blaž Jurjev Trogiranin (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, listopad, studeni, prosinac 1986. – Muzejski prostor Zagreb, siječanj, veljača, ožujak 1987.)*. D. Domančić, A. Sorić (ur.). Zagreb: MTM. (katalog izložbe).
- CENNINI, C. 1871. *Libro dell'arte, I, 1437*. Wien: ed. A. Ilg.
- COLE, B. 1996. *Giotto: La cappella degli Scrovegni*. Torino: Società Editrice Internazionale.
- ČUNČIĆ, M. 2003. *Oči od sunca, misal od oblaka: Izvori hrvatske pisane riječi*. Zagreb: Školska knjiga.
- DEMORI STANIČIĆ, Z. 2004. Paolo Veneziano i trecento na Jadranu. RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2004, 7-10.
- DYGGVE, E. 1952. *History of Salonitan Christianity*. Oslo: Aschehoug.
- DYGGVE, E. 1996. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split: Književni krug.
- ĐURIĆ, V. J. 1957. Miniature Hvalovog rukopisa. *Istoriski glasnik* 10/1-2: 39-51.
- FISKOVIĆ, I. 1987. *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt. (katalog izložbe 30. 6.-15. 10. 1987.).
- FISKOVIĆ, I. 2000. Kiparstvo. HERCIGONJA, E. (ur.). 2000, 641-663.
- FUČIĆ, B. 1964. Glagoljski rukopisi. MUNK, Z. (ur.). 1964. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 25-32.
- GAMULIN, G. 1971. *Bogorodica s Djetetom u staroj umjetnosti Hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska i Kršćanska sadašnjost.
- GAMULIN, G. 1983. *Slikana raspela u Hrvatskoj*. Zagreb-Opatija: Grafički zavod Hrvatske, Otokar Keršovani, Kršćanska sadašnjost, Mladost, Nakladni zavod Matice hrvatske, Sveučilišna naklada Liber i Spektar.
- GIOTTO. [2000?] *Giotto alla Cappella degli Scrovegni*. Milano: Kina Italia S. P. A.
- HARISIJADIS, M. 1964. Glagoljski rukopisi. MUNK, Z. (ur.). 1964, 32.
- HERCIGONJA, E. 2000. Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju. HERCIGONJA, E. (ur.). 2000, 169-225.
- HERCIGONJA, E. (ur.). 2000. *Hrvatska i Europa: Kultura, znanost i umjetnost, svezak II.: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga.
- HILJE, E. 1999. *Gotičko slikarstvo u Zadru*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HILJE, E.; R. TOMIĆ. 2006. *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije: Slikarstvo*. (prir. N. Jakšić). Zadar: Zadarska nadbiskupija.
- IVANČEVIĆ, R. 1984. Bizantska umjetnost. *Likovna enciklopedija Jugoslavije 1:*

- A-J. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 135-138.
- IVANČEVIĆ, R. 1993. *Umjetničko blago Hrvatske*. Zagreb: Motovun.
- IVANČEVIĆ, R. 1998. Byzantium and the West: A Morphological and Structural Stylistic Analysis. *Hortus Artium Medievalium* 4: 179-186.
- IVANČEVIĆ, R.; E. CEVC; A. HORVAT. 1984. *Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*. Beograd-Zagreb-Mostar: Jugoslavija, Spektar i Prva književna komuna.
- JANSON, H. W.; D. J. JANSON. 1989. *Istorija umjetnosti: Pregled razvoja likovnih umjetnosti od praistorije do danas*. Beograd: Prosveta.
- JANSON, H. W.; A. F. JANSON. 2003. *Povijest umjetnosti*. Varaždin: Stanek.
- KARAMAN, LJ. 1958. O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana. *Starohrvatska prosvjeta III, sv. 6*: 61-76.
- KARAMAN, LJ. 1963. *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti N. R. H.
- KEČKEMET, D. 1995. Hrvojev misal. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 1: A-Nove*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 345.
- LE GOFF, J. 1998. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing.
- MOKROVIĆ, LJ. 2001. Uzajamni utjecaj kršćanstva i umjetnosti na zajedničkom povijesnom putovanju: I. dio: Od ranog kršćanstva do ranog srednjeg vijeka. *Obnovljeni život 1*: 79-102.
- MOKROVIĆ, LJ. 2008. Neki giottovski elementi i odjeci gotičkoga humanizma na minijaturama Hrvojeva misala. *Slovo 56-57*: 351-362.
- MOKROVIĆ, LJ. 2008-2009. Minijature Hrvojeva misala, <http://www.stin.hr>.
- MOKROVIĆ, LJ.; A. MAGDIĆ. 2008-2009. Računalni program »Minijature«, URL: <http://www.stin.hr>.
- MUNK, Z. (ur.). 1964. *Minijatura u Jugoslaviji*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt. (katalog izložbe april – juni 1964.)
- PANTELIĆ, M. 1970. Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala. *Slovo 20*: 39-96.
- PANTELIĆ, M. 1973. Hrvojev misal i njegov historijskoliturgijski sastav. GRABAR, B; A. NAZOR; M. PANTELIĆ. 1973. II. dio, 489-494.
- PANTELIĆ, M. 1973.a. Kulturnopovijesna analiza iluminacija Hrvojeva misala. GRABAR, B; A. NAZOR; M. PANTELIĆ. 1973. II. dio, 495-507.
- PETRICIOLI, I. 1965-66. Slikar tkonskog raspela. *Peristil 8-9*: 63-74.
- PRIJATELJ, K. 1961. Novi podaci o zadarskim slikarima XIV-XVI stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13*: 96-113.
- PRIJATELJ, K. 1983. *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*. Zagreb-Opatija: Grafički zavod Hrvatske, Kršćanska sadašnjost, Mladost, Nakladni zavod Matice hrvatske, Sveučilišna naklada Liber, Spektar i Otakar Keršovani.
- PRIJATELJ, K. 1984. Prilog pripadnosti minijatura misala vojvode Hrvoja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 23*: 311(91)-318(98).



LJ. MOKROVIĆ, *Bizantski i zapadni stil na minijaturama Hrvojeva ...* SLOVO 60 (2010)

- PRIJATELJ, K. 2000. »Dalmatinska slikarska škola« (1350.-1550.) u europskom kontekstu. HERCIGONJA, E. (ur.). 2000, 615-638.
- RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2004. *Stoljeće gotike na Jadranu: Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana (Galerija Klovićevi dvori, 19. X.-28. XI. 2004.)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori (katalog izložbe).
- RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2006. *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti: The First Five Centuries of Croatian Art (Galerija Klovićevi dvori, 19. IX.-26. X. 2006.)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori (katalog izložbe).
- SCHUG-WILLE, C. 1970. *Bizant i njegov svijet*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- SJAJ. 1990. *Sjaj zadarskih riznica. Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća: The Splendour of Zadar Treasuries. Religious Art in the Archdiocese of Zadar 4th-18th centuries (Muzejsko-galerijski centar, 3. 5.-1. 7. 1990.)*. A. Sorić (ur.). Zagreb: Muzejsko-galerijski centar (katalog izložbe).
- VIGORELLI, G. 1967. *L'opera completa di Giotto*. Milano: Rizzoli.
- WOLF, N. 2007. *Giotto di Bondone 1267.-1337.: Obnova slikarstva*. Zagreb: Europapress holding d.o.o.
- ZLAMALIK, V. 1967. *Paolo Veneziano i njegov krug*. Zagreb: Strossmayerova galerija starih majstora Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

## R i a s s u n t o

### LO STILE BIZANTINO E OCCIDENTALE NELLE MINIATURE DEL »MESSALE DEL DUCA HRVOJE«

Lo stile artistico delle miniature del »Messale del Duca Hrvoje« (Missale Hervoiae ducis spatatensis croatico-glagoliticum) è gotico. L'analisi dei motivi, della morfologia e, in parte, della tipologia, si riferisce a un certo numero di caratteristiche comuni, presenti nell'arte pittorica medioevale, come bizantina così occidentale. C'è una maggior parte degli elementi bizantini nella prima parte del »Messale del Duca Hrvoje«, e degli elementi occidentali nella seconda. La maggior parte dei motivi rappresentati nelle miniature è una combinazione di tradizione bizantina e gotica. L'influenza bizantina non è diretta, ma viene ereditata da più vecchi schemi adriobizantini. Nonostante le analogie formali dei motivi in generale e in dettagli, parlando generalmente, lo stile e anche modelli morfologici non sono puramente bizantini oppure occidentali. Il repertorio motivico dell'arte bizantina medioevale, analizzato nelle miniature è in corrispondenza con l'occidentale, dove

i motivi bizantini e la morfologia vengono miscelati con i principi compositivi ed estetici dello stile gotico. L'autrice prospetta la tesi che il pittore delle miniature si sviluppa nel senso stilistico e in un modo simile allo sviluppo dello stile gotico nell'arte in generale. Nelle illustrazioni i cui motivi sono rappresentati solo in Occidente, la morfologia, lo stile e la composizione appartengono all'epoca gotica, con alcune caratteristiche romaniche; ci sono anche presenti l'estetica dello stile tardogotico internazionale aristocratico e gli elementi del primo Rinascimento.

Parole chiave: Messale del Duca Hrvoje, miniature, bizantino, occidentale, medioevale, stile gotico, motivo, morfologia

*Traduzione di: Ljiljana Mokrović*

*Prikazani rezultati proizišli su iz znanstvenoga projekta »Glagoljska paleografija«, provođenoga uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.*

*Izvorni znanstveni članak*

*Autor: Ljiljana Mokrović*

*Staroslavenski institut*

*Demetrova 11*

*HR-10000 Zagreb*

*Primljen: 22. IV. 2010.*

*Prihvaćen: 17. IX. 2010.*